

HÄVITUSPATALJONIDEST EESTIS 1941. AASTA SÕJASUVEL

Peeter Kaasik

22. juunil 1941 kuulutati Nõukogude Liidu läänepiirkondades välja sõjaseisukord. See ei tähendanud kaugeltki ainult puhtsõjalisi operatsioone, vaid ülimalt oluliseks peeti ka tagala julgeoleku tagamist: diversantide, spioonide ja paanikatekitajate vastu võitlemist; desertööride ja mobilisatsioonist kõrvalhoidjate kinnipüüdmist; sõjaliselt oluliste objektide valvet ja paljut muud, ning seda eriti 1939.–40. aastal okupeeritud ja annekteeritud piirkondades, kus oli väga tõenäoline ka kohapealne ülestõus Nõukogude võimu vastu.

22. juunil 1941 andis NSV Liidu Ülemnõukogu (edaspidi ÜN) presiidium seadluse sõjaseisukorrast, mille kohaselt kohtades, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, kuulusid kõik riigivõimuorganite funktsioonid kaitse, avaliku korra ja riikliku julgeoleku kindlustamise alal rinnete, armeede ja sõjaväeringkondade sõjanõukogudele.¹ Kuna sõjaväevõimudel oli sõjajätku korras palju pakilisemaid ülesandeid, siis hakkasid rakendusliku poolega tegelema Siseasjade Rahvakomissariaadi (edaspidi NKVD), Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (edaspidi NKGB) ning NSV Liidu Kaitse Rahvakomissariaadi 3. (vastuluure)valitsuse organid. Nii järgnes rida direktiive, määruseid, käskkirju, korraldusi ja juhendeid, mis erinevas sõnastuses pöörasid põhitähelepanu diversiooni-spionaazjohule ning sisevaenlase vastu võitlemisele.² Ühtlasi näitab see segadust sõja alguses, kus korduvalt anti dubleerivaid käske ülesannete kohta, millega julgeolekuorganid pidid niigi igapäevaselt tegelema.

Peataolek paistab veelgi rohkem välja riigi kõrgema juhtkonna Üleliidulise Kommunistliku Partei Keskkomitee (edaspidi ÜKP KK) ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu (edaspidi RKN) tegevusest. Konkreetset tegutsemisjuhtnõõrid partei- ja nõukogude organisatsioonidele anti alles nädal peale sõja puhkemist. 29. juunist 1941 pärineb ÜKP KK ja NSV Liidu RKN direktiiv rindelähedaste piirkondade partei- ja nõukogude

¹ “Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR o voennom polozhenii, 22.06.1941”, *Organy gosudarstvennoï besopasnosti SSSR v Velikoï Otechestvennoï voïne. Sbornik dokumentov. T. 2. Nachalo. Kn. Pervaja (22 iyunya – 31 avgusta 1941 goda)*, toim N. Patrušev jt (Moskva: Izdatel'stvo Rusc', 2000) (edaspidi *Nachalo*), 5–7.

² Vt *Nachalo*, 35–38, 67–68, 83–86, 90–93, 113, 146–149, 229, 302.

organisatsioonidele, millega viimastele pandi kohus “loobuda leebusest ja muretusest ning mobiliseerida kõik meie organisatsioonid ja rahva kogu jõud vaenlase purustamiseks”. Kästi kindlustada tagalat ja allutada kogu tegevus rinde huvidele. Tagada tuli ettevõtete intensiivne töö, organiseerida tehaste, elektriijaamade, sildade, telefoni- ja telegraafiiniidide kaitse, ühtlasi osutades julgeolekuorganitele ja hävituspataljonidele kiiret ja tõhusat kaasabi spioonide, diversantide, parašütistide ja paanikatekitajate vastu võitlemisel. Konkreetsem nõue oli hävitada kogu vähegi väärtuslik vara, mida ei suudeta välja vedada.³ Direktiivile järgnesid samasisulisel otsused liidu- ja autonoomsetes vabariikides, oblastites ning kraides.⁴

29. juuni direktiiv oli aluseks NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee (edaspidi RKK) esimehe Jossif Stalini kurikuulsale 3. juuli raadiokõnele, milles kutsuti üles rindelähedastes piirkondades teostama “põletatud maa taktikat”⁵: “Me peame organiseerima halastamatu võitluse kõigi tagala desorganiseerijate, desertööride, paanikatekitajate, kuuldustelevitajate vastu, ilmutades selles kõiges kiiret kaastööd meie hävituspataljonidele. Punaarmee sunnitud lahkumise korral tuleb ära viia kogu raudtee veerev koosseis, jätmata vaenlasele mitte ühtegi vedurit, ühtegi vagunit, jätmata vaenlasele ei kilogrammi leiba ega liitrit põletusainet. [...] Kõik väärtuslik varandus, sealhulgas värvilised metallid, vili ja põletusained, mida ei saa välja vedada, tuleb tingimata hävitada.”⁶

Need olid sõja alguses antud üldisemad korraldused. Alljärgnevalt keskendutakse nendele, kes pidid hakkama neid ülesandeid ellu viima – Punaarmee omalaadsetele tagalakaitse struktuuriüksustele, hävituspataljonidele. Kuna senine hävituspataljonide käsitus on tihtipeale ühekülgne, rõhutades kas “üldrahvalikku võitlust fašistide vastu” või ainult nimetatud pataljonide osalemist inimsusevastastes kuritegudes, siis käesoleval juhul on eesmärk pilti natukene avardada, anda ülevaade hävituspataljonide formeerimise alustest, alluvusvahekordadest, struktuurist ja ülesannetest.

³ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERAF.1.1.321, l. 7–20: “Direktiva Sovnarkoma Soyuza SSR i TsK VKP(b) partiinam i sovetskim organizatsiyam profrontovyh oblastei”, 29.06.1941.

⁴ Vt nt EKP KK büroo otsus 30.06.1941: “Abinõudest seoses Punaarmee väeosaade sunnitud taandumisega”, *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale*, toimetuskolleegium: I. Paul (peatoimetaja), A. Lebbin, V. Leede jt (Tallinn: Eesti Raamat, 1975), 57 (edaspidi *Dokumente ja materjale*).

⁵ “Výstuplenie I. V. Stalina po radio 3 iyulya 1941 g”, *1941 god: v 2 knigakh [aprel’ 1941 – dekabr’ 1941]*, toim V. Naumov jt (Moskva, 1998), 448–452.

⁶ 08.07.1941 reageerisid mõningase hilinemisega Stalini üleskutsele ka EKP KK ja ENSV RKN ning ajakirjanduses esitati samasisuline üleskutse. Vt *Kommunist*, 10.07.1941.

Historiograafia ja allikad

Hävituspataljonide formeerimise ja tegevuse kohta paraku allikaid napib. Nõukogulik ajalookirjandus esitab neist üsna ühekülgse ja vildaka pildi. Ühelt poolt oli vaja rõhutada kohalikku algatust ja kirjeldada hävituspataljonide “ennastsalgavat võitlust fašismi vastu”, mis on suures osas väljamõeldis.⁷ Teiselt poolt tundub, et nõukogude ajaloolastel puudus selgem pilt, mida hävituspataljonid endast täpsemalt kujutasid, või polnud uurijal ja/või lugejal ette nähtud üksikasju teada.

Eesti taasiseseisvumise järel on hävituspataljonid leidnud põhiliselt tähelepanu peamiste punase terrori läbiviijatena 1941. aasta sõjasuvel.⁸ Erandiks on ajaloolase Olavi Punga tööd, mis käsitlevad põhjalikumalt Punaarmee tagalakaitse struktuuri ja hävituspataljonide kohta selles.⁹ Suure töö on hävituspataljonide uurimisel teinud ära Indrek Paavle, kes on koostanud andmekogu hävituspataljones teeninud isikutest ning nende saatusest 1941. aasta sõjasuvel ja Saksa okupatsiooni ajal.¹⁰

Uurimist raskendab see, et hävituspataljonide asjaajamisdokumendid Eesti arhiivides sisuliselt puuduvad, sest taganemisel hävitati suurem osa dokumentatsioonist. Arvukalt on küll hävituspataljonlaste nimekirju, kuid need pole uurimise seisukohast kuigi informatiivsed. Mõnevõrra rohkem pakuvad teavet Rahvusarhiivi Suure Isamaasõja Ajalookomisjoni fondis asuvad hävituspataljonlaste tunnistuste/mälestuste stenogrammide, mis

⁷ Peeter Larin, *Lahingud Eestis 1941 aastal* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962); *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide, Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaa vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943*, peatoim Leonid Lentsman, toim Endel Sõgel (Tallinn: Eesti Raamat, 1971); *Bor’ba za Sovetskuyu Pribaltiku v Velikoi Otechestvennoi voine 1941–1945. Kniga 1, Pervyje gody*, koost G. Gurin, K. Orlov jt (Riga: Liesma, 1966).

⁸ Vt nt Herbert Lindmäe koostatud 1941. aasta Suvesõja sari (Herbert Lindmäe, *Suvesõda Tartumaal 1941* (Tartu: H. Lindmäe, 1999) jt).

⁹ Olavi Punga, *NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil 1941. aastal*. Magistritöö (Tartu Ülikool, 2009); Olavi Punga, “NSVLi julgeolekuväed Eestis aastail 1940–1941”, *KVÜÕA Toimetised*, 11 (2008), toim A. Saumets (Tartu: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2008), 179–203.

¹⁰ 1941. aasta hävituspataljonlaste nimekiri, koost Indrek Paavle (Eesti Mälu Instituudi valduses); *Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud = Population losses in Estonia. II/1: German occupation 1941–1944: executed and died in prison*, koost Indrek Paavle; toim Vello Salo ja Toomas Hiio (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002). Vt ka Indrek Paavle, Peeter Kaasik, “Destruction battalions in Estonia 1941”, *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, compiled by Toomas Hiio ... et al (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 469–494.

koostati NSV Liidu tagalas 1942. aastal.¹¹ Stenogrammid on tsenseerimata ning seega on tunnistused märgatavalt informatiivsemad kui sovetlik ajalookirjandus või avaldamist leidnud mälestuste kogumikud. Trükkis avaldatud meenutustele on omane ideoloogilisus ja pikad kirjeldused üksiksündmustest, kuid seal ei selgitata alluvusvahekordi, käsuliine, formeerimise üksikasju ega üksuste komplekteerimist.¹²

Osa dokumentidest jäi ka maha ning neid on kasutatud Saksa okupatsiooni ajal koguteose “Eesti rahva kannatuste aasta” koostamisel.¹³ Paraku pole säilinud teose koostanud Aktuaalse Ajaloo Komisjoni algmaterjale ega arhiivi. Küll teevad teose väärtuslikuks mitmed kasutatud trofeedokumendid ning tõenäoliselt julgeolekupolitsei asutustest saadud valitud ärakirjad juurdlustoimikutest, mis puudutasid hävituspataljonide tegevust. Selle koguteose puhul tuleb siiski silmas pidada, et nimetatud komisjon polnud vaba ega teaduslikel alustel tegutsev uurimisasutus, vaid tegutses rohkelmal või vähemal määral Saksa okupatsioonivõimude kontrolli all. Näiteks tekitab teos mõnevõrra moonutatud pildi, et Eestis tegelesid tagalakaitsega (siinkohal veel rõhutatult otsese terroriga) peamiselt hävituspataljonid.¹⁴

Huvitavaid dokumendifragmente hävituspataljonide kohta on ka väliseesti autori Tuudur Tamme¹⁵ teoses “Need teod süüdistavad”, kus on kasutatud mitmeid hävituspataljonidega seotud mahajäänud dokumente (tundub, et kõige rohkem neid, mis olid seotud EKP Tallinna Linnakomiteega). Lisaks on teoses väljavõtteid julgeolekupolitsei ülekuulamisprotokollidest, mis kontrollimisel osutusid sõna-sõnalt täpseks.¹⁶ Osaliselt avaldati mahajäänud dokumentide katkeid ka Saksa okupatsiooni aegsetes ajalehtedes.

¹¹ RA, ERAF_{32.1}, s-ü 1–15. Suuremas osas on need publitseerinud Mart Arold sarjas *Sortside saladused*, I–XII (1993–2001).

¹² *Ühises rivis ühise vaenlase vastu: mälestusi kaitselahinguist Eesti NSV-s 1941. a*, koost August Pähklmägi (Tallinn: Eesti Raamat, 1969); *Suure võitluse algus: mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest*, koost Karl Mang ja August Pähklmägi (Tallinn: Eesti Raamat, 1965).

¹³ *Eesti rahva kannatuste aasta. 2. trükk* (Tallinn, 1995).

¹⁴ Alguses oli koguteose mõte ideoloogiaülene ning kogu ühiskonda hõlmav teaduslik käsitlus, mis pidi siduma kõiki eestlasi ja motiveerima neid panustama sakslaste edasistesse plaanidesse. Hiljem leiti siiski Saksa okupatsioonivõimude surve tõttu, et puhtalt ajaloo teos on ennatlik ning lõpptulemuseks peab olema n-ö kommunismivastane teos. Sellest tingituna esinesid ka paljud liialdused ja läbiv ühekülgus ning Saksa vägede tegevus 1941. aastal vaikiti sisuliselt maha. Vt lähemalt Kristo Nurmis. *Das Fein Geschliffene Glas. Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis 1941–1944*, Magistritöö (Tartu Ülikool, 2001), 105–107.

¹⁵ Tuudur Tamme varjunime taga peitub tegelikult ajakirjanik ja arhivaar Oskar Nahe (1905–1968).

¹⁶ Tuudur Tamm, *Need teod süüdistavad: dokumentaalteos Eesti kannatusaastast 1941. 1.–2. kd* (New York: Kultuur, 1966, 1968).

Hävituspataljonide formeerimisega olid otseselt seotud ka ENSV NKVD ja NKGB, kuid 1941. aasta sõjasuve kohta on nende asutuste tegevusest säilinud vaid üksikud dokumendid.¹⁷ Küll aga on üksikuid organisatoorseid küsimusi käsitlevaid dokumente säilinud EKP KK ja ENSV RKN fondides.¹⁸

Kindlasti on hävituspataljone puudutavaid dokumente Vene Föderatsiooni arhiivides, sh nendes arhiivifondides, mis puudutavad Balti piirivalveringkonda, sest just see asutus kureeris kohapeal hävituspataljonide formeerimist. Piirivalvevägede kohta on välja antud ka mitu mahukat dokumendikogumikku, kuid dokumentide valikul on lähtunud ideoloogilis-kangelaslikust printsiibist ning andmeid Eesti hävituspataljonide kohta nendes pole.¹⁹ Kindlasti on viiteid hävituspataljonide tegevuse kohta kohta ka 8. armee dokumentatsiooni hulgas, kuna viimane võttis 1941. aasta juuli esimesel poolel tagalakaitse korraldamise Eestis oma kontrolli alla.²⁰ Paraku on nimetatud dokumentatsioon nende ridade kirjutamise ajal ikka veel sõjasaladus ja paikneb ametkondlikes arhiivides, mistõttu on juurdepääs sellele keeruline, kui mitte võimatu. Seetõttu tuleb kasutada neid infokilde, mis on hetkel käepärast.

Tagalakaitse organiseerimine Eestis 1941. aasta juunis-juulis

Hävituspataljonid olid osa Punaarmee tagalakaitse laiemast struktuurist, mille põhiraskus lasus NKVD ja NKGB asutustel. Mõistagi oli nimetatud rahvakomissariaatide kohapealne operatiivkoosseis liiga väike, et selliste laialdaste ülesannetega hakkama saada. Nii kandsid tagalakaitse põhiraskust NKVD sise- ja piirivalveväed ja 1941. aasta suvel ja sügisel näiliselt ühiskondlikus korras formeeritud “rahvakaitseformeeringud”.

Eestis moodustasid tagalakaitse põhijõu piirivalveväed. 1940. aasta juunis formeeritud NKVD Balti piirivalveringkonna valitsuse staap asus

¹⁷ Valdur Ohmann, *Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954)*. Magistritöö (Tartu Ülikool, 2000), 15.

¹⁸ Vt RA, ERAF.1, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee; RA, ERA.R-1, Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu.

¹⁹ *Pogranichnye voiska v gody Velikoï Otetchestvennoï voïnÿ 1941–1945: sbornik dokumentov (Moskva: Nauka, 1968)*; *Pogranichnye voiska SSSR: 1939 – iyun’ 1941, koost E. Tsõbulski, A. Tšugunov jt (Moskva: Nauka, 1970)*; *Pogranichnye voiska SSSR v Velikoï Otetchestvennoï voïne, 1941: sbornik dokumentov i materialov*, koost E. Solovjov jt (Moskva: Nauka, 1976).

²⁰ Sellele on vihjeid 1975. aastal ilmunud dokumentide kogumikus “Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas”. Teoses on publitseeritud seitse toonase NSV Liidu Kaitseministeeriumi Arhiivi viitega (f 344) dokumenti, mis puudutavad otseselt hävituspataljonide tegevust Eestis. Vt 73, 74, 81–83, 97, 98, 102, 105, 106, 121, 122.

Tallinnas ja ringkonnaülemaks määrati senine NKVD Leningradi piirivalveringkonna staabiülem kindralmajor Konstantin Rakutin. Eesti välispiiri valvasid 6. piirivalvesalk (Tallinna-Narva rannajoon), 8. piirivalvesalk (Tallinn-Pärnu), 10. piirivalvesalk (Saaremaa ja Hiiumaa rannik), 2. Balti piirivalvelaevade salk (staap Tallinnas; Eesti rannikul asus kaks divisjoni: 1. divisjon Tallinnas, 3. divisjon Narva-Jõesuus), piirivalve 11. üksik lennueskadriil (staap Kuressaares) ja piirivalveringkonna noorem-komandöride kool Tallinnas.²¹ Lisaks piirivalvevägedele baseerusid Eestis NKVD vägedest veel 3. motoriseeritud laskurpolk ja raudteevägede 2. diviisi 109. polk (mõlema staap Tallinnas), Tallinnas paiknes ka 153. konvoipataljon. Peipsi järvel asus NKVD Dzeržinski-nimelise Kõrgema Mereväeinseneride Kooli õppelaevastiku divisjon. Lisaks olid Eestis veel mõned NKVD ehitusväeosad.

Peale sõja puhkemist formeeriti Lätis 2. juulil 1941 105. ja 106. piirivalvesalga ning Riia kontroll-läbilaskepunktide meeskondade baasil 1. tõkestuspataljon ning Pärnu ja Tallinna kontroll-läbilaskepunktide meeskondadest 2. tõkestuspataljon.²² Lisaks taganesid Eestisse 22. NKVD motoriseeritud diviisi allüksused.²³ Eraldi tegutsesid veel Balti laevastiku ja 8. armee NKVD vastuluureosakondade tõkestussalgad.²⁴

Mõlemad osapooled koondasid 1941. aasta esimesel poolel vägesid piirile. Sellised laiaulatuslikud vägede liigutamised ei saanud jääda sõjaväeluurele märkamatuks.²⁵ Esimesed korraldused tegevarmee tagala julgestamiseks anti juba tunduvalt varem, kui sõda puhkes, ja ka siseväed olid Eestis kõrgendatud lahinguvalmiduses juba enne sõja algust.

Eesti ala kattekavad olid jagatud kaheks: Balti erisõjaväeringkonna ja Leningradi sõjaväeringkonna vastutusosalaks. Mõlema kattekavadesse oli sisse kirjutatud Punaarmee regulaarvägede koostöö NKVD vägedega, pidades

²¹ Eestis asunud piirivalvevägede kogusuurus oli umbes 6000 piirivalvurit.

²² Vt lähemalt Olavi Punga, "Mõtteid aastatel 1940–1941 tegutsenud metsavendadest VII. Katse välja selgitada, kellega metsavennad suvesõjas õigupoolest sõdisid", *Kaitse Kodu*, 2 (2002), 31–33; Punga, "NSVLi julgeolekuväed Eestis", 179–203; Tiit Noormets, "Fate of the Estonian border guard in 1940–1941", *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by Toomas Hiio ... et al* (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 257–270.

²³ Vt nt "Kratkoe opisanie boevõkh deïstvii 5-go motostrelkovogo polka i 22-ï motostrelkovoi divizii voïsk NKVD za period s 22 iyunya po 13 iyulya 1941 g", *Nachalo*, 443–441.

²⁴ Vt nt "Prikaz NKVD SSSR № 00941 o sformirovanii chasteï voïsk NKVD pri osobõkh otdelakh, 19.06.1941.", *Nachalo*, 366–367.

²⁵ Vt nt Mihhail Meltjuhov, *Upushchennõi shans Stalina. Sovetskii Soyuz i bor'ba za Evropu: 1939–1941* (Moskva: Veche, 2000), 478.

silmas ka piirkonna iseärasusi. See tähendas dessantide ja parašütistide tõrjumise kõrval ka võitlust kohapealsete “bandiitlike grupeeringutega”.²⁶

1941. aasta mais alustati Eesti merepiiri valvamist “tugevdatud režiimil”.²⁷ Üks samm sõjaks valmistumiseks oli ka 1941. aastal läbi viidud massiküüditamine tulevases eeldatavas rindelähedases piirkonnas. Peale operatsiooni läbiviimist jäid sise- ja piirivalveväed endiselt kõrgendatud lahinguvalmidusse. See tähendas sisuliselt kasarmurežiimi, kus puhkused ja puhkepäevad tühistati ning õppusi läbi ei viidud.

Sõja puhkedes järgnesid ka konkreetsemad Punaarmee käsud. Näiteks andis Balti erisõjaväeringkonna sõjanõukogu 22. juunil käskkirja millega NKVD väeosad allutati kohalikele garnisoniülematele ja neile tehti kohustuseks võidelda vaenlase langevarjurite, diversantide ja “sisemise korra destabiliseerijatega”.²⁸ Sarnaseid käskkirju andsid ka garnisoniülemad. Näiteks on teada Balti laevastiku juhataja ja Tallinna garnisoni ülema viitseadmiraal Vladimir Tributsi käskkiri 24. juunist 1941, kus hoiatati vaenlase langevarjurite salkade paralüüsi tegevuse eest.²⁹ Huvipakkuv on see, et lisatud oli vihje äraandmata relvi omavale “kapitalistlik-kulaklikule” elemendile, kusjuures ründavad “bandiidid” tuli koha peal maha lasta.³⁰ Hilisemal ajal, kui oli juba välja kujunenud tagalakaitse struktuur, siis sõjaväeülemuste käskkirjade andmist piirati. Näiteks 21. juulil 1941 keelas 8. armee sõjanõukogu garnisoniülematel edaspidi ilma loata kohalikele elanikele laienevate käskkirjade andmise.³¹

25. juunist 1941 pärineb ÜKP KK poliitbüroo otsus “Rindevägede tagala ülesannetest”. Selle alusel allutati kõik armeede tegevuspiirkonnas asuvad tagalavalveüksused armeede tagalakaitse ülematele. Üldisemad ülesanded olid vägede tagalas korra hoidmine, tagalateede puhastamine

²⁶ Punga, *NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil*, 32.

²⁷ Vt lähemalt Punga, *NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil*, 32–33.

²⁸ “Prtikaz Voennogo soveta Pribaltiiskogo osobogo voennogo okruga № 05, 22.06.1941”, R. Irinarhov. *Pribaltiiskii osobyi...* (Minsk: Harvest, 2004), 307.

²⁹ Originaaldokument pole säilinud. Ilmselt oli tegemist trofeedokumentidega, mis on refereeritud koguteoses *Eesti rahva kannatuste aasta*, lk 527. Vt ka Punga, *NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil*, 34–35.

³⁰ Tributsi käskkiri polnud ainuke sellelaadne. Näiteks 5. juulil andsid samasisulise käskkirja Eesti NSV-s asuvate vägede juhataja kindralmajor Ilja Ljubovtsev (nr 2) ning Tartu linna ja maakonna garnisoni ülema kindralleitnant Trifon Ševaldin koos Tartu maakonna Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee ja Tartu linna TSN TK-ga (nr 33). Vt *Punane terror*, koost Mart Laar ja Jaan Tross (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1996), 14–15.

³¹ Paavle, Kaasik, “Destruction battalions in Estonia 1941”, 474.

tsiviiltranspordist, desertööride püüdmine, kommunikatsioonide toimimise tagamine, juurdeveo ja evakuatsiooni korraldamine ning diversantide hävitamine. Järgmisel päeval andis NSV Liidu siseasjade rahvakomisari asetäitja kindralleitnant Ivan Maslennikov korralduse “Punaarmee tegevarmee tagala organiseerimisest”. NKVD vägesid kohustati Punaarmee rindevägede tagalas täitma eespool nimetatud ülesandeid. Mõistagi oli ülesandeks ka võitlus diversantide, paanikatekitajate, parašütistide ja kontrrevolutsionääride vastu.³²

Kõik Eestis, Karjala-Soomes ning Murmanski ja Leningradi oblastites asuvad piirivalve-, konvoi-, siseväed, hävituspataljonid ning eriti tähtsate tööstusettevõtete sõjaväestatud kaitsemeeskonnad allutati Põhjarinde tagalakaitse ülemaks määratud NKVD Leningradi piirivalveringkonna ülemale kindralleitnant Grigori Stepanovile.³³

Samal ajal määrati Looderinde tagalakaitse ülemaks kindralmajor Konstantin Rakutin. Sellega seoses tekkisid üsna segased alluvusvahekorrad, sest Rakutin jäi ühtlasi edasi ka Balti piirivalveringkonna ülemaks, st formaalselt allusid talle edasi ka Eestis asuvad piirivalveväed. Näiteks 1. juulil andis Rakutin korralduse 10. piirivalvesalgale, et viimane asuks Looderinde tagalakaitse ülesandeid täitma. Samas allus salk operatiivselt hoopis Põhjarinde tagalakaitse ülemale.

25. juuni otsuse järgi ei saanud maavägede armeejuhatajast madalamal auastmel olija (näiteks Balti laevastiku juhataja) anda korraldusi NKVD vägedele. 24. juunil anti Eestis asunud 16. laskurkorpuse komandörile kindralmajor Ilja Ljubovtsevile Looderinde juhataja korraldusega käsk asuda juhtima kõiki Eestis asuvaid maavägede üksusi. 2. juulil ühendas Põhjarinde juhataja kõik Eestis asuvad maaväed Tallinna operatiivgrupiks, mille eesotsas oli Ljubovtsev. Samas, vaatamata kõrgele positsioonile, puudusid tal võimalused tagalakaitse üksustele käskude andmiseks. Nii tekkis kummaline olukord, kus Tallinna operatiivgrupi ja Balti laevastiku operatiivalluvuses polnud ühtegi tagalakaitseüksust. Lisaks sellele oli laevastik 27. juunist Põhjarinde operatiivalluvuses, juuli alguses Eestisse taanduv 8. armee aga Looderinde alluvuses.

Lisaks ebamäärastele alluvusvahekordadele tekkisid juuli alguses seoses rindeolukorraga segadused ka koordineerimises, sest üheaegselt juhtisid tagalakaitse tegevust Eestis nii Põhjarinde ja Looderinde tagalakaitse ülemad kui

³² Punga, *NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil*, 41–42.

³³ “Ukazanie zamestitelya narodnogo komissara vnutrennikh del SSSR № 31 ob organizatsii okhrany tyla Deïstvuyushchei Krasnoï Armii, 26.06.1941”, *Nachalo*, 84–85.

ka Looderinde koosseisu kuulunud 8. armee juhtkond. Kuid sellega segadused veel ei lõppenud, sest Konstantin Rakutin oli ühtlasi määratud ka Eesti NSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülemaks, asudes ise sel ajal hoopis Looderinde tagalakaitse ülemana Riias ja hiljem Pihkvas.³⁴

ENSV parašütistide- ja õhudessantidevastane alarmi- ja hävitusteenistus

Kui sõja alguses said armee, NKVD ja NKGB konkreetset tegevusülesanded, siis partei- ja nõukogude asutused jäid selgete suunisteta. Kutsuti küll üles võitlusesse vaenlase vastu, kuid millisel kujul, ei teadnud täpselt keegi.

24. juunil 1941 otsustas EKP KK büroo moodustada vabariikliku operatiivstaabi³⁵ partei, nõukogude ja sõjaväeliste organisatsioonide töö koordineerimiseks sõjaolukorras.³⁶

Staap eksisteeris lühikest aega ja selle dokumente pole palju säilinud. 25. juunist 1941 on säilinud üks staabi operatiivkokkuvõtte erakorralistest sündmustest, kus on juttu sõja esimestel päevadel alanud vastupanust Nõukogude võimule ehk “banditismiilmingutest”. Näiteks EKP Võrumaa komitee sekretär August Kuhlberg andis teada, et 22. juunil võtnud grupp “kulakuid” Urvaste vallas kinni miilitsamehe, kes viidi metsa. 24. juunil õnnestus mehel põgeneda ja ta kandis sellest maakonnakomiteesse ette, lisades, et “kulakutel” oli metsa peidetud kuulipilduja. Teade edastati riikliku julgeoleku rahvakomissarile Boris Kummile, et alustada operatsiooni “bandiidigrupi” tabamiseks, selgitades ühtlasi välja “bandiitide” abistajad.³⁷

24. juunil saatis EKP KK sõjaline osakond ka partei maakonna- ja linnakomiteedele ringkirja, milles anti teada, et Eesti NSV RKN ja EKP KK määrusega moodustatakse “vaenlase parašütistide ja õhudessantide³⁸ vastane alarmi- ja hävitusteenistus”. Teenistuse vabariikliku staabi koosseisu määrati Eesti NSV siseasjade rahvakomissari asetäitja Elmar Paju

³⁴ Punga, *NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil*, 42–44.

³⁵ 11.07.1941, vastavalt Eesti NSV ÜN Presiidiumi, ENSV RKN ja EKP KK ühisele otsusele reorganiseeriti senine vabariiklik operatiivstaap Eesti NSV Vabariiklikuks Kaitsekomiteeks, mille üks ülesanne oli koordineerida Punaarmee ja tsiviilvõimu suhteid ning mobiliseerida ühiskonda võitluseks Saksa vägede vastu. Vt *Kommunist*, 12.07.1941.

³⁶ RA, ERAF.1.4.71, l. 118: EKP KK büroo otsus 24.06.1941. “Vabariikliku operatiivstaabi asutamisest partei-, nõukogude ja sõjaväeliste organisatsioonide töö koordineerimiseks sõjaolukorras”.

³⁷ Vt RA, ERAF.1.1.322, l. 2–3: Svodka donesenii v Respublikanskoï shtab po sostojaniyu na 10 ch. 15 min. 25.VI.41 g.

³⁸ Parašütistide all mõeldakse diversante ja õhudessandi all regulaarvägesid.

(staabiülem), NKVD kohaliku õhukaitse jaoskonna ülem Gorbatšov ja EKP KK sõjalise osakonna ülem Karl Kanger. Maakondades pidi moodustatama staabid eesotsas NKVD kohaliku osakonna ülemaga, mille koosseisus pidid olema veel NKGB, miilitsa ja kohaliku täitevkomitee esindajad. Valdades tuli formeerida staabid, mida juhtisid NKVD ja NKGB kohalikud volinikud ning TSN TK esimees. Linnades ja valdades tuli organiseerida hävitusgrupid “eriti usaldusväärsetest nõukogude aktivistidest”. Grupp tuli esialgu relvastada kohapeal olevate relvadega, täiendavad korraldused selles küsimuses lubati anda hiljem. Edasi määrati, et valdades peab dessantide kiireks hävitamiseks moodustatama vähemalt 7–10-liikmelised ning maakondades vähemalt 30–60-liikmelised hävitusgrupid sõltuvalt usaldusväärsete isikute arvust ja olemasolevatest relvadest. Iga maakondliku grupi käsutuses pidi olema 5–7 veoautot, grupijuhtideks tuli määrata Nõukogude võimule ustavad, sõjaliste kogemustega ja juhtimisvõimelised inimesed.³⁹

Mõnel pool jõuti nimetatud hävitusgruppide organiseerimisega ka algust teha. Näiteks EKP Tartumaa komitee jõudis 24. juunil 1941 vastu võtta otsuse võtta valve alla kõik maanteed, konfiskeerida eraisikute mootorsõidukid, organiseerida maakonnakomitee osakonnajuhataja Leonhard Illissoni juhtimisel 50-liikmelise kaitsesalga ning paluda EKP KK-lt luba parteiaktiivi relvastamiseks.⁴⁰ Samalaadseid otsuseid tehti veel muudeski maakondades, kuid kõik see jäi hävituspataljonide moodustamise eelmänguks.⁴¹ Enne, kui korraldustöö õieti käivitus, saabusid Moskvast uued käsud, millega määrati hävituspataljonide moodustamine uutel alustel.

Hävituspataljonide formeerimise üldised alused

24. juunil 1941 andis NSV Liidu RKN määruse “Abinõudest võitluseks vaenlase langevarjudessantide ja diversantidega rindelähedases vööndis”. Sellega anti korraldus moodustada Nõukogude Liidu läänepiirkondades linnade ja rajoonide NKVD osakondade juurde 100–200-liikmelised hävituspataljonid usaldusväärsetest partei- ja nõukogude aktivistidest. Pataljonidele anti õigus kasutada kõiki kohalikke side- ja transpordivahendeid. Üldjuhtimine tehti ülesandeks NSV Liidu RKN esimehe asetäitjale,

³⁹ RA, ERAF.1.1.322, l. 1, 4–5: EKP KK sõjalise osakonna ringkiri maakonnakomiteede sekretäridele 24.06.1941. “Võitluse organiseerimisest vaenlase õhudeessantide ja parašütistide vastu Eesti NSV territooriumil”.

⁴⁰ “EKP Tartumaa komitee büroo protokoll 24. juunist 1941”, *Dokumente ja materjale*, 39.

⁴¹ Vt ka RA, ERA.R-1728.1.22, l. 1: “Andmeid relvade jagamise kohta EKP Tallinna Linnakomitee parteiaktiivile”.

siseasjade rahvakomissarile Lavrenti Beriale.⁴² 25. juunil andis siseasjade rahvakomissar eelnevale määrusele tuginedes sama pealkirjaga käskkirja, milles täpsustati hävituspataljonide formeerimist. Võitluseks vaenlase parašütistide, dessantide ja diversantidega rindelähedases piirkonnas moodustati NSV Liidu NKVD keskaparaadis hävituspataljonide staap, rindelähedastes vabariikides ja oblastites, sh Eesti NSV-s, operatiivgrupp. Keskstaabi ülemaks määrati NSV Liidu NKVD piirivalvevägede peavalitsuse operatiiv-luurevalitsuse ülem kindralmajor Gavril Petrov. Liiduvabariikide NKVD-d ja NKGB-d pidid koos sisevägedest määratud hävituspataljonide operatiivgrupi ülemaga võitluseks parašütistide ja diversantide vastu organiseerima 24 tunni jooksul linnades, maakondades ja rajoonides üksikud hävituspataljonid, koosseisus 100–200 võitlejat. Hävituspataljoni ülemaks tuli määrata NKVD töötaja, soovituslikult sise- või piirivalvevägedest, juhul kui see polnud võimalik, siis miilitsa operatiivkoosseisust. Isikkooseisu ei tohtinud igapäevatööst vabastada. Hävituspataljon pidi sisse seadma staabi koos korrapidajaga ning staap tuli varustada sidevahenditega. Peale informatsiooni saabumist, et maandunud on vaenlase langevarjurid või liikvel on diversandid, pidi pataljon tegevusse asuma ja vaenlase hävitama. Ühtlasi pidid ka hävituspataljonid ise sisse seadma oma agentuuri, samuti välja panema vaatlejad, kes informeeriksid hävituspataljoni staapi võimalikest erakorralistest sündmustest. Tööst vabal ajal pidid hävituspataljonidesse saadetud kaadrisõjaväelased instrueerima võitlejaid, korraldama õppusi ja tegema poliitpropagandat. Rõhutati, et hävituspataljoni liikmetel lasub kohustus ümber lükata vaenulikku propagandat ning teha ise elanikkonna seas agitatsiooni üldrahvaliku võitluse küsimuses. Hävituspataljonid pidid võtma oma piirkonnas valve alla olulisemad tööstusettevõtted, laod, sillad, raudtee ja muud kommunikatsioonid, mis kõik võisid huvi pakkuda vaenlase diversantidele. Juhul kui dessant oli arvukas, siis võisid hävituspataljonide komandörid pöörduda abi saamiseks NKVD vägede ja Punaarmee regulaarväeosade poole. NSV Liidu NKVD sõjalise varustuse valitsuse ülemat Aleksander Vurgafti kohustati NKVD vägede varudest relvastama hävituspataljone vintpüsside, revolvrите, kuulipildujate (kaks pataljoni peale), laskemoona ja granaatidega. Sellest käskkirjast tuli informeerida liidu- ja autonoomsete vabariikide kommunistliku partei keskkomitee ning oblasti- ja kraikomiteede esimesi sekretäre, liidu- ja

⁴² RA, ERAF.1.1.321, l. 3–6: Postanovlenie Politbyuro TsKP(b) u SNK SSSR o meropriyatnykh po bor'be s parashyutnyimi desantami i diversantami protivnika v profrontovoi polose, 24.06.1941 g; vt ka *Politbyuro TsK RKP(b) – VKP(b): povestki dnya zasedaniï. T. III. 1940–1952. Katalog* (Moskva, 2001), 210.

autonoomsete vabariikide RKN esimehi ning krai- ja oblastikomiteede TSN TK esimehi. Viimased pidid osutama abi pataljoni organiseerimisel.⁴³

Kui palju hävituspataljone formeeriti ja kui palju neis oli võitlejaid, pole võimalik tagantjärele kindlaks teha.⁴⁴ Pataljone organiseeriti pidevalt ümber, liideti polkudeks, osa neist lülitati ka tegevarmee koosseisu. Kee-ruline on hinnata, kes hävituspataljoni lase kategooriasse mahtusid. Eesti näitel on teada, et nendesse saadeti ka mobiliseeritud ja kutsealuseid.⁴⁵

Hävituspataljoniide alluvus

Hävituspataljoniide organiseerimise kohta Eestis informatsiooni napib. Mõningaid vihjeid leidub Saksa okupatsiooni ajal koostatud koguteoses “Eesti rahva kannatuste aasta”, kus on kasutatud trofeedokumente ning üsna täpselt on esitatud andmed algsete omaalgatuslike hävitusgruppide moodustamise ja 24. juuni NSV Liidu RKN määruse kohta. Tervikuna on ära toodud ka Eesti NSV hävituspataljoniide operatiivgrupi ülemaks määratud K. Rakutini käskkiri 26. juunist, mida võiks pidada ENSV-s formeeritavate hävituspataljoniide alusdokumendiks. Käskkirja kohaselt andis Rakutin teada, et on määratud operatiivgrupi ülemaks, oma asetäit-jatena nimetas ta Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitjat Aleksei Škurinit ja ENSV siseasjade rahvakomissari asetäitjat polkovnik Lobanovitšit. Ülejäänud osades kattus käskkiri lühendatud kujul Beria antud käskkirjaga.⁴⁶

Sellele vaatamata jääb siiski ebaselgeks, kes hävituspataljoniid Eestis formeeris. Ideoloogilistel põhjustel oli oluline rõhutada partei ja rahva algatust.⁴⁷ Samas annavad eespool kirjeldatud tagalakaitse üldisemad alusdo-kumendid, 24. juuni NSV Liidu RKN määrus, Beria 25. juuni käskkiri ja

⁴³ “Prikaz NKVD SSSR № 00804 o meropriyatnykh po bor’be s parashyutnyimi des-antami i diversantami protivnika v profrontovoi polose, 25.06.1941 g”, *Nachalo*, 77–79.

⁴⁴ Olgu esitatud mõned arvad teatmeteosest “Suur Isamaasõda 1941–1945: entsüklopee-dia” (1985). Nende n-ö ametlike andmete kohaselt oli 1941. aasta juuli lõpuks formeeri-tud 1755 hävituspataljoni umbes 328 000 võitlejaga, kuid neid moodustati ka hiljem ja kokku olnud selliseid üksusi üle 2000. Vt *Velikaya otechestvennaya Voïna 1941 – 1945: éntsiklopediya* (Moskva: Sovetskaya éntsiklopediya, 1985), 310, 478.

⁴⁵ Suurlinnade kaitseks (Kiiev, Leningrad, Moskva jt) moodustati terveid n-ö rahva-kaitsediviise, kuhu inimesed saadeti sunniviisiliselt, sisuliselt ilma varustuse ja väljaõp-peta rindele “augu täiteks”. Tegemist oli pigem äraspidise mobilisatsiooni vormiga, kus formaalsustele aega ei raisatud ning NSV Liidu RKN 24. juuni määruses sätestatuga polnud suurel osal sellistest üksustest palju pistmist.

⁴⁶ “ENSV hävituspataljoniide operatiivgrupi ülema K. Rakutini käskkiri 26. juunist 1941”, *Eesti rahva kannatuste aasta*, 528–529.

⁴⁷ Vt nt Larin, *Lahingud Eestis 1941. aastal*, 39.

Rakutini 26. juuni käskkiri, alust eeldada, et parteikomiteede, veel vähem rahva algatusega on siin vähe pistmist. NKVD pidi määratlema üksuste struktuuri, määrama juhtkonna (st eraldama selle NKVD vägede koosseisust), eraldama relvastuse, varustuse ja laskemoona, moodustama juhtimisstruktuurid tegevuse koordineerimiseks ning andma ka võimaluse korral väljaõpet.

Ebaselgeks jääb, kes Eestis hävituspataljonide operatiivgruppi juhtis. 26. juunil Looderinde tagalakaitse ülemaks määratud (ühtlasi Eesti NSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülem) Rakutin paiknes algselt Riias, kuid rinde liikumisel asus ta juuli alguses koos oma rinde tagalakaitse operatiivgrupiga Pihkvasse ning vaevalt ta selliselt distantsilt rinde lagunemise tingimustes midagi organiseerida suutis.

3. juulist on teada operatiivgrupi staabiülevaataja Luskatovi korraldus sidepidamise kodeerimisest. Vastavas tabelis on Rakutini nimi esimene, mis ehk annab alust eeldada, et tema oli kõige kõrgem ülem. 8. juulil EKP KK ja RKN aruandes 8. armee sõjanõukogule märgitakse küll juhtivkoosseisu määramist, kuid ei mainita staapi, operatiivgruppi ega selle ülema (nendest kahest dokumendist tuleb juttu allpool).⁴⁸

Ilmselt juhtisid kohapeal formeerimist Balti piirivalveringkonna staap või piirivalvesalgad. Üks kindel vihje selle kohta on säilinud 29. juunist NKVD Balti piirivalveringkonna ülema asetäitja brigaadikomissar Nikolai Potehhini operatiivkokkuvõttest. Muu hulgas viidatakse sellele, et just piirivalveringkonna staap organiseeris hävituspataljone. Teiseks selgub sellest, et 29. juuniks oli vähemalt osa pataljonidest komplekteeritud.⁴⁹

Suure Isamaasõja Ajalookomisjoni fondis asuvate hävituspataljonlaste tunnistustest jääb samas mulje, et üldiselt ei saanud hävituspataljonlased ka ise täpselt aru, kes neid parasjagu formeerib, ning käsud saadi pigem kohalikust parteikomiteest, EKP KK ja ENSV RKN voliniku käest või kohalikult sõjakomissarilt. Paljudes tunnistustes on siiski viide, et formeerimise teostamiseks ja väeosa juhtivkoosseisu komplekteerimiseks saadeti kohapeale appi mõni piirivalveohvitser.

Nagu öeldud põhjustas tõsise segaduse see, et Rakutin saadeti Looderinde tagalakaitset juhtima, kuid teda ei vabastatud ENSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülema kohustustest. Võib arvata, et alates 27. juunist kuni juuli keskpaigani operatiivgrupil reaalset juhti polnudki. On võimalik,

⁴⁸ Punga, *NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil*, 44–46.

⁴⁹ RA, ERAF.1.1.322, l. 11–13: “Управление пограничных войск НКВД Прибалтикского округа. Оперативная сводка № 4 по состоянию на 20.00 на 29.06.1941 г”.

et selles rollis oli operatiivgrupi staabiülemena nimetatud major Luskatov. Vähemalt pärineb temalt hävituspataljonide komandöridele 3. juulil 1941 saadetud ringkiri, milles määrati hävituspataljonidele numeratsioon. Kirjast selgub veel, et igas hävituspataljoni staabis tuli sisse seada sõjategevuse päevik. Ühtlasi hoiatati, et operatiivteadete edasiandmine lahtise tekstiga lõpeb sõjatribunaliga. Seetõttu seati sisse numbriline kooditabel, mis arvatavasti oli kohandus kohalike piirivalvevägede koodidest. Eraldi võiks esile tuua numbri 66, mis märkis NKVD piirivalvevägede poliitilist osakonda, mis oli ainukene konkreetne numbriline struktuuriüksus, ning ilmselt allus hävituspataljonide operatiivgrupp otseselt just nimetatud osakonnale. Sellele viitab näiteks Potehhini operatiivkokkuvõte 29. juunist. Potehhin oli omakorda Balti piirivalveringkonna ülema asetäitja poliitalal ning just talle allus nimetatud poliitosakond. Sellest dokumendist võib aru saada, et tema oli ka see, kes kureeris tol hetkel hävituspataljonide formeerimist Eestis.⁵⁰

Juuli esimesel poolel organiseeriti hävituspataljonide võrk ümber seoses sõjategevuse Eestisse jõudmisega. 4. juulil allutati kõik Eestis asuvad väed Lätist siia taandunud 8. armeele, mis kuulus Looderinde koosseisu. Siinkohal muutus pilt tagalakaitse seisukohast veel kirjumaks. Eestis paiknenud NKVD väed, sh hävituspataljonid, allusid Põhjarinde tagalakaitse ülemale kindralleitnant Grigori Stepanovile. 8. armee lähtus lähitagala, kommunikatsioonide ja Narva suuna kui potentsiaalse taganemistee julgestamisest, laevastik oma peabaasi Tallinna kaitsest.

Selleks ajaks olid Lõuna-Eestis moodustunud arvestatavad metsavendade formeeringud, mis ähvardasid otseselt armee tagalat. 6. juulil andis näiteks 8. armee juhataja kindralleitnant Fjodor Ivanov 11. laskurdiviisile korralduse alustada tagala puhastamist: “Kõige armutumalt puhastada armee tagalarajoon bandiidi- ja diversioonigruppidest.”⁵¹

Selline tegevus polnud siiski regulaararmee ülesanne ja vastavalt 8. armee juhataja lahingukäsule sai NKVD 22. motolaskurdiviisi komandör polkovnik Andrei Golovko 9. juulil korralduse anda oma kaitsele rindel üle 11. laskurdiviisile, allutada endale kõik hävituspataljonid ja alustada rinde lähitagala puhastamist. Põhimõtteliselt määrati ta 8. armee tagalakaitse ülemaks, kuid ilmselt seoses taganemisega ta oma ülesannete täitmisele asuda ei jõudnudki.

⁵⁰ Vt *Eesti rahva kannatuste aasta*, 531–532; Tamm, *Need teod süüdistavad*, 1. kd, 17–18. Ilmselt on see siiski reaalne dokument, sest üldjoontes, paari erandiga numeratsioonis, kattuvad andmed EKP KK ja ENSV RKN kirjas 8. armee sõjanõukogule esitatuga 8. juulist.

⁵¹ “8. armee sõjanõukogu lahingkäsk 6. juulist 1941”, *Dokumente ja materjale*, 65–66.

Eestisse taandunud 8. armee oli Looderindest ära lõigatud. Nii määrati 8. armee Loodesuuna ülemjuhataja marssal Kliment Vorošilovi 13. juuli direktiiviga Põhjarinde alluvusse, mis võimaldas senised vastuolud likvideerida ja juhtida Eestis asuvate vägede tagalat ühtse tervikuna.⁵²

14. või 15. juulil määrati 1. tõkestussalga ülem alampolkovnik Leonid Golovkin 8. armee juhataja abiks tagalakaitse alal. Talle allutati armee tagalas kõik NKVD väed, sealhulgas hävituspataljonid. Tagalakaitse staabi asukohaks määrati Tapa.⁵³ 15. juulil andis alampolkovnik Golovkin käskkirja, milles käskis kõigil 8. armee territooriumil asuvatel tagalakaitse üksustel kooskõlastada oma tegevus 8. armee staabiga.⁵⁴

Millalgi 9. ja 12. juuli vahel sai hävituspataljonide operatiivgrupp endale lõpuks ka ülema, kelleks määrati Balti piirivalveringkonna staabiülema asetäitja alampolkovnik Grigori Okojev. Peale viimase langemist asus 21. juulil sellele kohale kapten Mihhail Pasternak. Hävituspataljonide operatiivgrupi komissari kohale määrati EKP KK sekretär Feodor Okk ja staabiülemaks kapten Vladimirov.⁵⁵

Ühtlasi jõuti juuli esimeses pooles hävituspataljonide organiseeritud juhtimiseni. Kuna hävituspataljonide dokumentatsioonist on säilinud ainult fragmendid, siis pole enam võimalik täpselt kindlaks teha, kuidas toimusid kahe nädala jooksul käsuliinid ja kes seni hävituspataljonidele konkreetseid ülesandeid jagas. Nõukogulikest ajalooraamatutest võib aru saada, et käske jagasid kõik kõrgemad Punaarmee ja laevastiku komandörid, piirivalve ning erinevad NKVD ja NKGB asutused. Mälestuste põhjal võiks järeldada, et pataljonid tegutsesid ka kohaliku parteikomitee käsul ning kohati omal algatusel.

Üldiselt polnudki sellel ehk erilist tähtsust, kuni Eesti polnud muutunud otseselt rindepääriks. Peale seda, kui 8. armee võttis Eestis asuvate vägede juhtimise üle, said ka hävituspataljonid selgemad käsuliinid ja ülesanded. Nii andis 15. juulil 8. armee tagalakaitse ülem Golovkin käskkirja armee tagala kaitse organiseerimisest. Selles polnud enam juttu niivõrd parašütistidest kui kohapealsest relvastatud vastupanust.

⁵² Punga, NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil, 61–62.

⁵³ Olavi Punga, "Mõtteid aastatel 1940–1941 tegutsenud metsavendadest IX. Katse välja selgitada, kellega metsavennad suvesõjas õieti sõdisid III", *Kaitse Kodu*, 4 (2002), 19–20.

⁵⁴ David Kiljako, "Lühiülevaade lahingutegevusest Eesti NSV territooriumil 1941. aastal", *Ühises rivis ühise vaenlase vastu: mälestusi kaitselahinguist Eesti NSV-s 1941. a. koost August Pähklimägi* (Tallinn: Eesti Raamat, 1969), 6.

⁵⁵ Ilmar Paul, "Rahvaväe võitlustee", *Suure võitluse algus: mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest*, koost Karl Mang ja August Pähklimägi (Tallinn: Eesti Raamat, 1965), 60.

Käskkirjas oli olulisel kohal etteheide NKVD väeosadele ja hävituspataljoni operatiivgrupile, et iga väeosa tegutses eraldiseisvalt ega kooskõlastanud oma tegevust Punaarmeeaga. Heideti ette, et tegevusse asuti alles siis, kui “bandiidid” olid end juba ilmutanud, samal ajal aga pöörati vähe tähelepanu ennetavale tegevusele ehk gruppide ülesleidmisele. Koostööd NKGB-ga hinnati nõrgaks, sest ei kasutatud ära selle agentuuri poolt saadud andmeid “bandiidigruppide” asukoha kohta. Lisaks ei teinud hävitusalgad elanikkonna seas piisavalt agitatsiooni.

Olulisemad olid ülesanded, mis seati tagalakaitse formeeringutele: 109. raudteepolgule, 6. piirivalvesalgale ja hävituspataljoniidele. Kiiremas korras tuli likvideerida “banditism” Eestis. Raudteepolk pidi seda tegema koos konkreetse piirkonnas asuvate hävituspataljoniidega 7 km laiuses vööndis tema vastutusallas (st raudtee piirkonnas), piirivalvesalk 22 km piirivööndis ja hävituspataljoniid ülejäänud Eesti territooriumil. ENSV NKGB-lt (eksisteeris käskkirja andmise hetkest küll veel ainult paar päeva) tuli nõuda andmed “bandiidigruppide” kohta, samuti kaasata haarangutesse julgeolekutöötajad.⁵⁶

8. armee tagalakaitse ülema alluvusse jäid hävituspataljoniid kuni lõpuni, ka siis, kui neid kasutati lahingutes Saksa regulaarmee vastu. Sellisel juhul viidi nad konkreetse rindelõigu eest vastutava Punaarmee üksuse operatiivalluvusse.

Hävituspataljoniide komplekteerimine

Alustan seda alapeatükki natukene etteruttavalt ühe dokumendiga hilisemast ajast, kui esimesed pataljoniid olid juba formeeritud. Nimelt saatsid 8. juulil 1941 EKP KK ja ENSV RKN ühise ettekande 8. armee sõjanõukogule, milles on juttu ka hävituspataljoniide formeerimisest. Kokku oli selle kuupäeva seisuga formeeritud 13 pataljoni: 5. Narva, 6. Rakvere, 7. Tallinna, 10. Harju, 11. Haapsalu, 12. Kuressaare, 15. Paide, 16. Pärnu, 17. Viljandi, 20. Võru, 21. Petseri, 22. Tartu ja 23. Valga hävituspataljoni. Igas pataljoniis oli väidetavalt täpselt 200 võitlejat, välja arvatud 7. Tallinna hävituspataljoniis, kuhu oli koondatud 300 isikut. Kokku oli pataljoniides seega 2700 hävitajat. Kuna 200 oli etteantud arv, ei saa kogu arvu päris tõesena võtta, arvatavasti on see lihtsalt tehte 13 x 200 (+ 100) tulemus.⁵⁷

⁵⁶ “8. armee juhataja abi tagala kaitse alal alampolkovnik L. Golovkini käskkirja 15. juulist 1941”, *Dokumente ja materjale*, 81–83.

⁵⁷ “EKP KK ja ENSV RKN kiri 8. armee juhatusel 8. juulist 1941. “Hävituspataljoniide formeerimisest, tagala kaitsest ja partisanivõitluse organiseerimisest Eesti NSV-s””, *Dokumente ja materjale*, 73.

Kirjas on ka muud olulist informatsiooni. Teatati, et hävituspataljonidel on küll relvad, kuid need on “ebakvaliteetsed”. Laskemoon oli olemas. Eraldi võitlussalkade formeerimist valdades ei peetud otstarbekaks “kommunistide ja kommunistlike noorte äraoleku tõttu” (ilmselt reaalsuses polnud lihtsalt kedagi võtta). Väideti, et pataljonid olid komplekteeritud parimast kaadrist: kommunistidest, komsomoli liikmetest ja ustavatest parteitutest seltsimeestest. Pataljonide komandörid ja nende asetäitjad poliitalal olid määratud piirivalve juhtivkoosseisu hulgast.⁵⁸

Oluline punkt oli veel see, et kõik hävituspataljonlased olid tootmis- tööst vabastatud ja viibisid kasarmukorras. Oli juttu ka hävituspataljonide tegevusest. Lisaks nn banditismivastasele võitlusele valvasid hävitajad ka raudteed, telefoni- ja telegraafiiline, sõjaliselt olulisi objekte (elektri- ja raadiosaatejaamad, telegraaf, pumbamajad jms) ning üldjoones asus pataljon laiali sõltuvalt valvatavate objektide arvust. Juhuks, kui Punaarmee peaks “ajutiselt taganema”, nähti ette hävituspataljonide võitlejatest partisanisalkade formeerimist. Igast pataljonist pidi 30% isikkoosseisust jääma Eestisse põrandaalusele tööle.⁵⁹

Tegemist on huvipakkuva kirjaga veel seetõttu, et tekib küsimus, miks pidid EKP KK ja ENSV RKN 8. armeele ette kandma hävituspataljonide formeerimise käigust. Hävituspataljonide formeerimise alusdokumentides pole samas partei ja nõukogude asutustele mingit erilist rolli ette ei nähtud, peale umbmäärase nõu ja jõuga abiks olemise. Sarnase ettekande oleks pidanud loogiliselt esitama kas Eesti NSV hävituspataljonide operatiivgrupp (loe: Balti piirivalveringkonna staap) või mõni muu Eesti NSV territooriumil tagalakaitse eest vastutav Põhjarinde institutsioon, äärmisel juhul ENSV NKVD.

Teine huvipakkuv vastuolu on viide, et hävituspataljonid olid viidud kasarmurežiimile. Samas 25. juuni Beria käskkirjas on selgesõnaliselt kirjas, et hävituspataljonide võitlejaid ei tohi vabastada tootvalt töölt, välja arvatud muidugi teenistuskohustuste täitmise ajaks üksuses. Keegi polnud seda korda vahepeal muutnud,⁶⁰ tegelikult olid nimetatud kirja saatmise het-

⁵⁸ Komandörid ja staabiülemad olid küll piirivalvest tulnud, kuid komissaridena kasutati reeglina siiski eestlastest kommuniste. Üldiselt oli palju nurinat võõramaalastest ülemate vastu, kellega suhtlemine vajas reeglina tõlgi vahendust.

⁵⁹ “EKP KK ja ENSV RKN kiri 8. armeele sõjanõukogule 8. juulist 1941”, *Dokumente ja materjale*, 73–74.

⁶⁰ Näiteks Põhjarinde tagalakaitse ülem andis alles 6. augustil korralduse viia hävituspataljonid kasarmukorda. Vt “Ukazanie nachal’nika okhranÿ tÿla Severnogo fronta nachal’nikam okhranÿ voïskovogo tÿla 7, 8, 14 i 23-i armii ob usilenii bor’by s parashyutnyimi desantami protivnika, 06.08.1941 g”, *Nachalo*, 456–457.

kel hävituspataljonid Eestis kasarmeeritud olnud juba nädal aega. Nimelt saatsid EKP KK ja Eesti NSV RKN 1. juulil 1941 välja ringkirja, mis saadeti EKP maakonna- ja linnakomiteede sekretärile, TSN TK esimeestele, siseasjade- ja riikliku julgeoleku rahvakomissaridele ning hävituspataljonide komandöridele ja milles kästi formeeritud hävituspataljonid üle viia kasarmurežiimile ja vabastada nende liikmed tootmistööst.⁶¹

On selge, et kohalikud võimuorganid ei saanud omavoliliselt selliseid käskke jagada, seda enam, et hävituspataljonid polnud üldse nende vastutusalas. Pigem vahendasid kohalikud võimud mingit siinkirjutajale mitteametadaolevat sõjaväe- ja julgeolekuorganitega kooskõlastatud otsust. Seletusi võib otsida järjest halvenevast rindeolukorrast ning elanikkonna meelsusest. Kui algselt olid hävituspataljonid mõeldud põhiliselt vaenlase poolt saadetud parašütistide ja diversantide vastu võitlemiseks, siis vähemalt Eestis polnud see sõjasuvel kunagi esmajärguline töösuund ja võidelda tuli eelkõige n-ö sisevaenlasega ehk metsavendadega. Oluliseks peeti, et suudetaks kiiresti reageerida, et mitte alles häire korral hakata mehi kodudest kokku koguma. Ära ei tohi mõistagi unustada ka seda, et esimesel Nõukogude aastal silma paistnud tegelastele oli üksikuna ringiliikumine (eriti maapiirkondades) eluohtlik ja seda tõestas kohati üsna laialdane omakohus aktivistide suhtes.

Ühelt poolt näitab see kiri, et tagalakaitse institutsioonide jaoks oli hävituspataljonide formeerimise küsimus sel hetkel teisejärguline. Teiselt poolt näitab see kohalike võimuorganite kandvat rolli hävituspataljonide formeerimise tehniliste küsimuste lahendamisel ja täienduse organiseerimisel. Oluline vahelüli kohalike võimude ja piirivalve vahel olid veel ENSV NKVD kohalikud osakonnad. Juba eespool mainitud Rakutini 26. juuni käskkirjas nimetab ta oma asetäitjana sise- ja julgeoleku rahvakomissaride asetäitjaid. Kui palju viimased hävituspataljonidega tegelesid, pole teada. Küll on teada, et “poliitbanditismi” vastu võitlemiseks moodustati maakondade NKVD osakondade juures 29. juunil operatiivgrupid, mis koosnesid miilitsatöötajatest ja partei-komsomoli aktiivist (keskmiselt oli grupi suurus 20 isikut, NKVD töötajad ja parteiaktiiv pooleks). Need allusid maakonna NKVD osakondadele ja pidid tegema tihedat koostööd ENSV NKVD ja Eestis asuvate piirivalvesalkade staapidega.⁶²

⁶¹ RA, ERAF.1.1.322, l. 19: Eesti NSV RKN ja EKP KK ringkiri 01.07.1941. “Hävituspataljonide üleviimisest kasarmuolukorda”.

⁶² RA, ERAF.1.1.322, l. 14–18: ENSV NKVD miilitsavalitsuse ülema L. Klaaseri ettekanne “Polozhenie po bor’be s bantitizmom”, 29.06.1941.

Hävituspataljonide varustamine (v.a relvastus ja laskemoon) ja komplekteerimine jäi niisiis enamjaolt kohalike võimude kanda. Nimetatud kaks hävituspataljonide alusdokumenti on üldsõnalised ja need ei määratle täpsemalt hävituspataljonide varustamise, toitlustamise, majutamise jm logistilisi küsimusi. Üsna tõenäoline on, et olid mingid rakendusjuhendid, mis määrasid need ülesanded kohalikele võimuorganitele. Eespool nimetatud 1. juuli ringkirjas, millega kästi hävituspataljonid viia kasarmurežiimile, on ka konkreetseid juhised majutamise ja toitlustamise küsimuses. Nimelt kästi kohalikel võimudel kindlustada hävituspataljonlased ühiselamukoha ja katlatoiduga, vastavalt Punarmee toidunormidele. Hävituspataljonide toitlustamise kohustus pandi riiklike ja ühiskondlike toitlustusasutuste peale. Kasarmutes tuli tagada sisustus, köögiinventar, voodivarustus, vesi ja küte. Maakondade ja linnade partei- ja täitevkomiteesid kohustati iga pataljoni käsutusse andma kaks veoautot, peale selle tuli pidevalt valmis hoida veel 3–4 autot, mis tuli välja anda pataljoni ülema nõudmise korral eriülesannete täitmiseks, st haarangute korral. Iga pataljoni juurde tuli saata üks meditsiinitöötaja koos vajalike vahendite ja ravimitega. Krediteerimise pidi tagama Eesti NSV Rahanduse Rahvakomissariaat. Pataljoniülemaid kohustati iga vaba hetke kasutama sõjaliseks ettevalmistuseks, eelkõige tuli harjutada isikliku relva kasutamist.

Teiseks ei määratlenud alusdokumendid täpsemalt komplekteerimise aluseid. Rõhutati pigem patriotismi enesestmõistetavust. Võimalik, et näiteks Leningradi oblastis oli “usaldusväärse nõukogude aktiivi” patriotism enesestmõistetav ja rahvakaitseüksustesse astuda soovijaid rohkemgi kui vaja olnuks. Eestis see päris nii polnud. Kohalik partei- ja komsomoliorganisatsioon oli väike, usaldusväärset kaadrit väga vähe ja soovi võidelda NSV Liidu eest veel vähem. Samas tuli pataljonid kuidagi komplekteerida ning mõistagi ei hakanud piirivalvurid inimesi hävituspataljonidesse meelitama. See kohustus jäi kanda kohalikele võimuorganitele, kes pidid pataljonide jaoks isikkoosseisu leidma.

Hävituspataljonide formeerimine algas 25.–26. juunil 1941, kui Tallinnas moodustati neli komisjoni, millest igaühete pidi kuuluma kaks esindajat partei linnakomiteest ja mõne suurema ettevõtte parteiorganisaator või ametiühingu esimees. Linnakomitee andmetel võeti 26. juunil Tallinnas vastu üle 200 võitleja. 26.–27. juunil algas formeerimine ka maakondades.⁶³

Näiteks 28. juunil 1941 kuulutas EKP KK büroo välja parteiliikmete, -kandidaatide ja kommunistlike noorte “vabatahtliku registreerimise Punaarmeesse”. Esialgne kava oli Tallinnas välja valida 350 ning teistes

⁶³ Paavle, Kaasik, “Destruction battalions in Estonia 1941,” 477.

linnades ja maakondades 15 kommunisti “rindele saatmiseks”.⁶⁴ See pidi küll tõestama nõukogude aktiivi siirast soovi võidelda, kuid juuni lõpus olid sellised vabatahtlikud Punaarmeele trügijad pigem tülis, sest täpselt olid paika panemata Eestis toimuva üldmobilisatsiooni korraldus ja tähtjad. Nii saadeti nimetatud aktsiooni käigus poolsunniviisilisel registreerunud isikud reeglina hävituspataljonidesse. Kindlasti oli ka vabatahtlikke, kuid siiski oli see aktsioon osa “parteimobilisatsioonist”, mis polnud kaugeltki vabatahtlik, kuigi formaalselt pidanuks olema. Kui inimene oli partei või komsomoli liige või liikmekandidaat ega olnud seotud mõne vastutava ametikohaga muus liinis ning tal polnud tervislikke probleeme, oli hävituspataljoni astumine sisuliselt kohustuslik (või kanti isik nimekirja automaatselt). Sama kehtis paljuski ka muude nõukogude asutuste töötajate suhtes ning hävituspataljoniga liitumisest keeldumist peeti leebemal juhul vähemalt kahtlaseks.

Parteimobilisatsiooni lihtsustas see, et alusdokumendid ei seadnud mingeid erilisi ealisi, soolisi ega tervislikke piiranguid. Kuigi võiks arvata, et eelistatud olid vabatahtlikud, siis tegelikult polnud seda nõuet targu dokumentidesse lisatud. Eeldati ainult, et hävituspataljonlased “valitakse usaldusväärse partei-, komsomoli- ja nõukogude aktiivi hulgast, kes oskavad relva käsitleda”⁶⁵.

Seda, et hävituspataljonidesse värbamine toimus sunniviisiliselt, ei varjatud ka nõukogulikus ajalookirjanduses. 1975. aastal ilmunud kogumikus “Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas: dokumente ja materjale” on näiteks publitseeritud partei liikmele Sergei Strazdile saadetud Tallinna linnakomitee sekretäri Ivan Laube allkirja kandev mobilisatsioonikutse: “Käesolevaga teatame, et Teie olete kohustatud ilmuma 29. juunil 1941 kella 10.00-ks EK(b)P Tallinna Linnakomiteesse, võttes kaasa vahetuse puhast pesu, lusika, kruusi, käterätiku ja seebi, kuna olete parteimobilisatsiooni korras arvatud TTPA ridadesse.”⁶⁶

See ei olnud ainult Tallinnas nii. Näiteks EKP Narva Linnakomitee kandis 29. juunil 1941 EKP KK-sse ette: “EK(b)P Narva Linnakomitee vastavalt

⁶⁴ *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide*, 50.

⁶⁵ “...iz chisla proverennogo partiinogo, komsomol’skogo i sovet’skogo aktiva, sposobnogo vladet’ oruzhiem...”, vt “Postanovlenie Politbyuro TsKP(b) u SNK SSSR o meropriyatiyakh po bor’be s parashyutnyimi desantami i diversantami protivnika v profrontovoi polose, 24.06.1941 g”.

⁶⁶ “EKP Tallinna linnakomitee mobilisatsioonikutse partei liikmele Sergei Strazdile, 28. juunist 1941”, *Dokumente ja materjale*, 50.

Teie ettepanekule 28.06.1941 on mobiliseerinud meie linna kommunistid võitluseks sõjaliinil fašistliku Saksamaa röövjoukudega.⁶⁷

Mõistagi polnud linnakomitee sekretäril õigust kedagi TTPA-sse ehk Töölis-Talupoegade Punaarmeesse mobiliseerida, sellega tegelesid sõjakomissariaadid. Sellised parteimobilisatsiooniga värvatud saadeti eranditult hävituspataljonidesse. See muidugi ei tähenda, et vabatahtlikke hävituspataljonidesse astunute seas polnud. Kindlasti oli üsna palju neid, kes tegid seda näiteks patriotismist või võtsid seda kui parteilist kohustust.

EKP KK pidi igal juhul oma plaani täitma ja pataljonid nõutud isikkoosseisuga kiiresti komplekteerima, kusjuures vabatahtlikele ei saanud lootma jääda. Kuigi värbamiseeskirjad nõudsid taustakontrolli ja käendajaid, siis üldiselt võeti vastu peaaegu kõik, kes soovisid. Tuudur Tamm näiteks väidab, et juuli alguses vabastati Harku vanglast mõnikümmend kriminaalkurjategijat, kes soovisid hävituspataljoni astuda.⁶⁸ See väide võib tunduda kahtlane, kuid päris välistada seda ka ei saa. Igal juhul saab väita, et pataljonid polnud kindlasti täielikult komplekteeritud “kõige parematest seltsimeestest”. Näiteks Petserimaalt pärit Zinovi Saber tunnistas Saksa okupatsiooni ajal ülekuulamisel julgeolekupolitsein: “Mul oli raha viimiseni lõpukorral. Et sellest kitsikusest pääseda, astusingi hävituspataljoni. Pealegi ei osanud aimata, et sellest kujuneb tõeline röövlipataljon, kuhu koondati igasuguseid kaabakaid.”⁶⁹

Hävituspataljonidesse saadeti hiljem ka sõjakomissariaatide mobiliseeritud ja kutsealustena Punaarmeesse võetuid. Suur osa Läänemaa, Saaremaa ja Valgamaa hävituspataljonide koosseisust komplekteeritigi just sundmobiliseeritustest. Läänemaal saadeti hävituspataljonidesse sundmobiliseeritute hulgast ainult komsomoli liikmeid ja vabatahtlikke. Saaremaal jagati sundmobiliseeritavad juba valdades kahte gruppi. Üks grupp jäi saarele, nendega täiendati hävituspataljoni, teine grupp saadeti saarelt ära Nõukogude Liidu tagalasse evakueerimiseks. Valgamaa sõjakomissar saatis kõik juuli alguses mobilisatsioonikorraldusega kokku tulnud kutsealused hävituspataljoni, kellest suur osa juba mõne päeva pärast laiali jooksis. Ilmselt sattus sundmobiliseeritud segaduste tõttu ka teistesse hävituspataljonidesse.⁷⁰

⁶⁷ “EKP Narva linnakomitee sekretäri kiri EKP KK-le 29. juunist 1941”, *Dokumente ja materjale*, 51.

⁶⁸ *Punane terror*, 15; Tamm, *Need teod süüdistavad*, 1. kd, 23–24.

⁶⁹ RA, ERA.R-64.4.813, l. 10: Zinovi Saberi juurdlustoimik.

⁷⁰ RA, ERA.R-1842.1.52, l. 18, 19: Kuressaare TSN TK esimehe A. Teeni kiri Saare maakonna TSN TK sotsiaalkindlustuse osakonnale 12.08.1941; Kuressaare linna TRSN Täitevkomitee nimestik nr 1. Kuressaare linnast Punaväkke ja hävituspataljoni mobiliseeritud

Hävituspataljone formeeriti ka hiljem. Osa puhul on küll kahtlus, kas tegemist oli pataljoniga või olid need lihtsalt relvastatud kaitsesalgad. Näiteks 29. juunil 1941 mobiliseeriti Tallinnas parteiliikmed ja moodustati üks pataljon.⁷¹ See nime ja numbrita pataljon eksisteeris kümme päeva, misjärel moodustati selle baasil Tallinna 1. ja 2. hävituspataljon. Kirjanduses on kasutatud selle kohta ka nimetust Tallinna töölispataljon või Tallinna töölispolk. Viimane neist on eriti eksitav, sest seda hakati formeerima alles juuli lõpus EKP Tallinna Linnakomitee ja Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu poolt. Pole päris selge, kui kaugele sellega jõuti. Näiteks ei kuulunud selle n-ö töölispolgu võitlejad tootmisprotsessist vabastamisele, mis oli mõnevõrra erandlik.⁷² Igal juhul väidab sovetlik sõjaajaloolane Peeter Larin, et selline üksus tõepoolest eksisteeris ja selle komandöriks olevat määratud EKP KK sõjalise osakonna juhataja Karl Kanger, komissariks Richard Lutus ja staabiülemaks keegi kapten Antipov (ilmselt piirivalvest). Palju rohkem selle polgu kohta informatsiooni pole.⁷³

Juulis formeeriti Tallinnas 4. hävituspataljon ja raudtee hävituspataljon, Harjumaal (Kehras) 20. hävituspataljon, Tartumaal kaks hävituspataljoni (Tormas ja Mustvees). Viimaste puhul pole päris selge, kas neid ka eraldisesivate pataljonidena arvestati, kuid mälestustes on neid igal juhul nii nimetatud. Üksused ei püsinud alati lõpuni koos. Näiteks 25. juulil moodustati Viljandi, Paide ja Võru hävituspataljonide riisimetest Tallinna 3. hävituspataljon ja anti neile juurde osa 7. hävituspataljonist. Pärnu hävituspataljon liideti Tallinna 1. hävituspataljoniga ja selle numbriks jäi endiselt 1. Eraldi hävituspataljon formeeriti ka miilitsameestest. Hävituspataljonide edasist saatust mõjutas Saksa vägede pealetungi jätkumine alates juuli teisest poolest. Augusti keskel koondati hävituspataljonid või nende jäänused kahte töölispolku. Sajad Lõuna-Eestisse jäänud hävituspataljonlased allutati Punaarmee 125. laskurdiviisile. Saaremaa hävituspataljon jagati väikesteks gruppideks, millest osa jäi mandrile ja liideti teiste hävituspataljonidega, teised jäid Saaremaale, kuni Saksa väed saared vallutasid.⁷⁴

perekondade abiraha taotlejate kohta, 12.08.1941; Tiit Noormets, "Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941", *Laidoneri Muuseumi aastaraamat*, 2 (2002), koost Leho Lõhmus (Tallinn: Laidoneri Muuseum, 2003), 36–37.

⁷¹ RA, ERAF.1.4.71, l. 119–120: EKP KK Büroo otsus 28.06.1941. "Partei liikmete ja liikmekandidaatide mobilisatsioonist ja kommunistlike noorte vabatahtlikust registreerimisest Punaarmeesse".

⁷² Vt "EKP Tallinna komitee ja ENSV Ametiühingute Kesknõukogu teadaanne 25. juulist 1941", *Kommunist*, 25.07.1941.

⁷³ Larin, *Lahingud Eestis 1941. aastal*, 88.

⁷⁴ Paavle, Kaasik, "Destruction battalions in Estonia 1941," 477–478, 488–489.

Lisaks kohapeal formeeritud hävitusüksustele tegutsesid Eestis ka n-ö Läti tööliiskaardi formeringud. Juuli alguses taganesid need koos Punaarmee Eestisse. 6. juulil formeeriti Tõrva lähedal Riia, Tukumsi ja Valmiera tööliiskaardi pataljonidest 1. Läti töölispolk (komandör Augusts Žūnis, komissar Eduards Liberts). Kokku oli selles polgus algselt umbes 1500 hävitajat. Polk taandus augustis Tallinna lähedale, liideti 16. augustil Läti laskurpolgu nime all regulaararmee ja saadeti Tallinna kaitsele. Polk võttis osa lahingutest Keilas ja Nõmmel ning selle riismed evakueeriti 28. augustil Kroonlinna, kus järele jäänud 237 võitlejat liideti Punaarmee 10. laskurdiviisi 62. laskurpolguga.

14. juulil formeeriti Tormas hävituspataljonide jäänustest ja läti miilitsatest umbes 1200 võitlejaga 2. Läti töölispolk (komandör Kārlis Ulpe, komissar Kārlis Cielavs), mis allutati 125. laskurdiviisile. See võitles Põhja-Tartumaal ja jäi seal koos diviisiga piiramisrõngasse. Osa polgust murdis Tudulinna piirkonnas välja, formeeriti ümber ja taandus augusti teisel poolel Narva kaudu Eestist välja. Augusti lõpus organiseeriti polk ümber 76. üksikuks Läti laskurpolguks ja saadeti 11. laskurdiviisi koosseisus Lenini-gradis kaitsele.⁷⁵

Hävituspataljonlaste arvust

Hävituspataljonide võitlejate täpne arv ei ole teada. On säilinud üksikud pataljonide nimekirjad, kuid needki on lünklikud. Lisaks on hävituspataljonlaste staatus ebamäärane. Tundub, et hävituspataljonlaste arvus ei suutnud kokku leppida ka nõukogude ajaloolased. Probleemiks oli muu hulgas see, et pataljone liideti omavahel ja koondati töölispolkudeks, mis võis kergesti tekitada topeltarvestuse. EKP KK Partei Ajaloo Instituudis koostati hävituspataljonlaste kartoteek, mille aluseks olid säilinud hävituspataljonlaste nimekirjad, tagalas sõja ajal koostatud tunnistused, Saksa julgeolekupolitsei materjalid ning muud dokumendikatked. Kartoteeki lähemalt uurides on seal kaarte korduvate nimedega, samad isikud erinevate nimekujudega, kindlasti on paljud puudu ja osa sellised, kellel hävituspataljonidega tegelikult mingit pistmist polnud.

Peeter Larini andmetel kuulus hävituspataljonidesse umbes 6000 võitlejat. Teise nõukogude kirjamehe David Kiljako andmetel ulatus hävituspataljonlaste arv koguni 9000-ni. Koguteose "Eesti rahvas Nõukogude Liidu

⁷⁵ Uldis Neiburgs, "Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel," *1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006*, koost ja toim Toomas Hiio (Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 135–157.

Suures Isamaasõjas 1941–1945” andmetel kuulus hävituspataljonidesse 5000 isikut (vastava alapeatüki koostas Ilmar Paul). Ka “Eesti nõukogude entsüklopeedia” annab sama arvu.⁷⁶

Üllatavalt täpsed andmed esitab linnade ja maakondade kaupa välis-eesti uurija Tuudur Tamm, kelle andmetel oli hävituspataljonides ligi 6400 meest. Ilmselt on Tamm kasutanud mingit siinkirjutajale mitteteadaolevat trofeedokumenti.⁷⁷ Ebausaldusväärseks muudab asja see, et arvud on ühelise täpsusega, kuid suurusjärk on ilmselt üsna täpne.

Aastatel 1999–2004 koostas ajaloolane Indrek Paavle säilinud dokumentide ja mälestuste põhjal hävituspataljonide liikmete üldnimikirja. Kokku on selles umbes 6600 nime. Siiski tuleb selle andmekogu puhul silmas pidada tinglikkust. Kuulumine hävituspataljoni nimikirja ei tähendanud veel seda, et isik oleks sellega reaalselt seotud olnud. Paljuski käis hävituspataljoni astumine sunniviisiliselt ja selle aluseks oli parteiline kuulumine või ametikoht mingis nõukogude ametiasutuses. Suur osa rohkem kui 6000 inimesest kuulus ilmselt hävituspataljoni vaid formaalselt ning tegelikkuses täitsid nad hoopis mingeid muid kohustusi: hobuste- ja mootorsõidukite mobilisatsioon, karja, vilja ja muu vara NSV Liidu tagalasse evakueerimine vms. Siin tuleks jagada hävituspataljonlased ka konkreetse ülesande järgi. Osa käis haarangutel ja võitles hiljem rindel Punaarmee koosseisus. Teised kuulusid mingi tööstusettevõtte relvastatud valvesse või valvasid mingit sõjaliselt olulist kommunikatsiooni. Lisaks oli ka selliseid tegelasi, kes end Teise maailmasõja järel ise soodustuste nimel hävituspataljonlaseks tituleerisid, kuid ametlikult formeeritud üksustesse ei kuulunud.⁷⁸

Hävituspataljonide struktuur ja kasarmukord

Pataljonide struktuuri kohta on andmeid väga vähe. Ainsana on arhiivis säilinud 4. hävituspataljoni formeerimise alusdokumente, mis võimaldab mõningaid järeldusi teha.

Nimetatud pataljoni komandör andis oma esimese käskkirja 9. juulil, millega määras kohale staabiülema, komissari ja veel mõned pataljoni staabi liikmed ning roodukomandörid. Roodukomandörid tulid kindlasti piirivalvest, ülejäänute kohta selgus puudub. Mitte-eestlasi oli nimekuju järgi kuni kolmandik.

⁷⁶ Larin, *Lahingud Eestis 1941. aastal*, 45; Kiljako, “Lühiülevaade lahingutegevusest Eesti NSV territooriumil 1941. aastal,” 7; *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945*, 1. kd, 137; *Eesti nõukogude entsüklopeedia*. 2. trükk, 3. köide (Tallinn, 1988), 511.

⁷⁷ Tamm, *Need teod süüdistavad*, 1. kd, 19.

⁷⁸ Paavle, Kaasik, “Destruction battalions in Estonia 1941”, 482.

4. hävituspataljoni põhjal saab esitada ka keskmise hävituspataljoni struktuuri. Õigemini tuleb tõdeda, et mingit kindlat struktuuri neile alusdokumentides ette ei nähtudki, välja arvatud see, et üldjoontes pidid nad järgima Punaarmee struktuuri: jaod, rühmad ja roodud. Hiljem moodustatud n-ö töölispolkude struktuur oli veel umbmäärasem, sest need olid kokku seatud hävituspataljoni jäänustest. Tavaliselt kuulus sellistesse polkudesse kaks pataljoni, millele olid lisatud polgu juhtimisstruktuurid. Polgul polnud suurtükke, tankitõrje- ega õhutõrjevahendeid. Tegemist oli lihtsalt poolmotoriseeritud kirju välimusega püssimeestega, kes olid varustatud mõne kuulipildujaga.

Arvestades, et keskmine laskurjagu pidanuks koosnema umbes kümnest võitlejast, siis rühmas pidanuks olema 30 võitlejat, lisaks rühma juhtkond, kokku 33 võitlejat. Roodus oli seega koos juhtkonnaga 104 võitlejat, kahes roodus 208. Sellele lisandusid pataljoni staap ja selle juures olevad komandod. Kokku pidanuks pataljonis olema seega minimaalselt 250 võitlejat. Üldiselt oli vaid mõnes üksikus pataljonis kohati korraga nii palju võitlejaid nimekirjas (kõik ei pruukinud rivis olla). Alusdokumentides oli koosseisuks määratud kuni 200 võitlejat. Seega pidid laskurjaod olema märgatavalt väiksemad või eksisteeris osa komandodest ja rühmadest vaid paberil.

Kuna tegemist oli alates juuli algusest kasarmeeritud üksusega, siis oli määratud kindlaks ka kasarmukord, mis vähemalt paberil oli kõigil pataljonidel sarnane. Pataljoni ülem kinnitas päevakorra, vahtkonna plaani ning tegutsemise häire ja tulekahju korral. Mõistagi olid igal pataljonil sõltuvalt asukohast oma eripärad. Kuidas päevakorrast pidevas häireolukorras kinni peeti, on raske hinnata. Tuleb rõhutada, et üksused ei pruukinud pataljonides koos paikneda ning olid kohati hajutatud (näiteks mõne olulise ettevõtte, valla täitevkomitee jm valvemeeskonnad paiknesid eraldi). Samuti korraldasid hävituspataljonlased pidevalt väljasõite ja haaranguid, mis kindlasti ei soodustanud päevakorrast kinnipidamist.⁷⁹

Üldiselt võib öelda, et eespool kirjeldatud kasarmukord võis kehtida kuni sõjategevuse jõudmiseni Eestisse. Edasi kehtis see ehk mõnda aega rindest kaugemale jäävates pataljonides. Näiteks Lõuna-Eesti maakonnad hõivati Saksa eelüksuste ja metsavendade salkade poolt juuli esimeses pooles ning hävituspataljonid (või nende riismed) taganesid oma baseerumiskohast rinde tagalasse (väga palju hävitajaid jäi ka maha). Lisaks kasutati hävituspataljone rindel augu täitmiseks välilahingutes ja siis kehtis rännakord. Selle kohta andmeid paraku napib.

⁷⁹ Vt RA, ERA.R-1728.1.3, l. 1–8, 4: Tallinna hävituspataljoni komandöri käskkirjad nr 1–6, 09.–28.07.1941.

Hävituspataljonide tegevusest

Hävituspataljonide tegevust käsitleti nõukogude ajalookirjutuses kolme perioodina:

1) hävituspataljonide formeerimine ja võitlus metsavendadega enne Saksa vägede Eestisse jõudmist (kuni 8. juulini 1941);

2) rindesõja jõudmine Eestisse. Hävituspataljonide rakendamine tagala julgestamise kõrval ka operatsioonides Wehrmachi regulaarüksuste vastu (8. juulist kuni 14. augustini 1941);

3) hävituspataljonide koondamine polkudeks ja nende rakendamine katteüksustena (14. augustist kuni Eesti mahajätamiseni).⁸⁰

Tinglikult võib sellise jaotusega ka nõustuda, kuid see ei kehtinud kõigi pataljonide kohta ega üheaegselt. Hävituspataljonide ülesandeid on kirjeldatud eespool. Põhiülesandeks oli niisiis võitlus “vaenlase diversantide ja parašütistide vastu”, Eestis pigem võitlus metsavendadega, ning “põletatud maa taktika” elluviimine. Sellega kaasnes muu hulgas terror tsiviil-elanikkonna suhtes, keda koheldi metsavendade toetajate või varjajatena.⁸¹ “Põletatud maa taktika” elluviimine oli hävituspataljonide jaoks siiski teisejärguline ülesanne. Sildade ja hoonete õhkimisega tegelesid peamiselt vastavad Punaarmee sapöörikomandod. Külade ja talude põletamisi esineb vähemalt Nõukogude tagalas koostatud tunnistustes võrdlemisi harva. Küll olid hävituspataljonid tihedalt seotud nende varade hävitamisega, mida ei suudetud evakueerida, samuti karjade tagalasse ajamisega. Olgu siinkohal näitena esitatud ka vastaspoole arusaam hävituspataljonide ülesannetest. Einsatzgruppe A allüksuse Sonderkommando 1a Tartu osakomando kokkuvõttest 26.–27. juulil 1941 Kallaste lähedal vangi langenud hävituspataljonlaste tunnistuste kohta võib lugeda: “Hävituspataljonide ülesanded olid kõikjal samasugused. Nende ülesandeks oli hävitada kõike, mida punaarmeelehed ajapuudusel hävitada ei suutnud. Samuti pidid nad, peaaesjalikult tööpataljonid, kindlustustöid läbi viima. Talupoegade kinnivõtmine, ülekuulamine ja mahalaskmine kuulus samuti hävituspataljonide ülesannete hulka. Linnaelanikke kuulas üle ja karistas NKVD. Võitlusüksustena kasutati hävituspataljone harva, sest neil puudus sõjaline väljaõpe.”⁸²

Üldiselt oli see arusaam natukene ebatäpne, kuid see dokument oligi mõeldud karistamiseks kategooria järgi ehk rõhutatult ei loetud

⁸⁰ Paul, “Rahvaväe võitlustee”, 60–65.

⁸¹ Enn Sarv, “Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all”, *Akadeemia*, 7 (2001), 1411–1412.

⁸² RA, ERA.R-819.1.17, l. 2: “Aktenvermerk. Betr: Vernichtungs-Bataillone in der Lettischen und Estnischen SSR. Dorpat, den 28. Juli 1941”.

hävituspataljonlasi regulaarmee võitlejateks, kellele laienenuks sõjavangide õigused vangilangemise korral, millest Saksamaa pidas sõjas NSV Liiduga kinni niigi üsna tinglikult.

Viimane lause kokkuvõttest on samas kohane algus ka teisele hävituspataljonide funktsioonile ehk nende kasutamisele rindel. See, et hävituspataljonidesarnased üksused üldse rindele saadeti, näitab Punaarmee juhtkonna tehnilist praaki või pigem siiski inimestest mittehoolivat võitlustaktikat. Vaadates punaarmeeleaste ja Balti laevastiku meremeeste arvu Eestis, poleks selliste üksuste rindele saatmine pidanud ilmselt päevakorrale kerkima. Niisiis võib tegurina lisada ka rinde üldise lagunemise.

Tabavalt kirjeldas olukorda 4. hävituspataljoni staabiülem vanemleitnant Edgar Kostabi oma 21. juulil 1941 EKP Tallinna Linnakomiteele saadetud kirjas: “Esitades alloleva aruande Audru lahingu kohta, palun igaüks selgitada, kelle käsul ja korraldusel saadetakse tapmiseks välja paremaid kommuniste ja parteituid töölisi hästivarustatud regulaarsõjaväe vastu äärmiselt nõrga varustuse ja vähese sõjalise väljaõppega.[...] On tõeliselt kahju, et mehed lasti maha tappa. Meie püssidest läksid paljud laskmisel rikki. Ei korraldatud luuret olukorrast ülevaate saamiseks ja kõik operatsioonist osavõtvad jõud paisati kokku lahtisele maanteele, kus neid hakati hajutama vastase rinde ees, kuigi seda oleks võinud teha paar kilomeetrit tagapool vaenlasele täiesti märkamatuks, need olid meie suure kaotuse põhjused.”⁸³

Kui 8. armee juuli alguses Lätist Eestisse taganes, siis mõistagi polnud väejuhatuse jaoks Eesti piiril mingit erilist tähtsust, vaid positsioonidele asuti looduslikult sobival kaitsepositsioonil Suurel-Emajõel ja Võrtsjärve ääres. Samas jäi katmata Pärnu suund. Pärast Pärnu vallutamist liikusid 217. jalaväediviisi eelüksused edasi Tallinna suunas, jõudes 10. juuliks välja Märjamaa alla. Samal päeval hõivas sama diviisi suurtükidivisjon Virtsu ülesandega takistada Balti laevastiku liikumist Suures väinas. 11. juulil alustas Punaarmee vastupealetungi ja ilma lennavae toetuseta Saksa eelüksused suruti tagasi Pärnu alla.⁸⁴

Oluline on see, et koos pealetungi peatanud 16. laskurdiviisi väeosa-dega osalesid lahingutes Märjamaa ja Lihula all ning hilisemal vastupealetungil ka sellised üksused, mis polnud kindlasti mõeldud otseseks rindevõitluseks Wehrmachi jalaväega, sh Balti laevastiku merejalaväe 1.

⁸³ Tamm, *Need teod süüdistavad*, 1. kd, 28–29.

⁸⁴ BA MA, RH 19 III/661, Lage am 10.7., 11.7., 12.7., 13.7., 14.7., 15.7.1941 abends. Maßstab 1: 1500 000 (Heereskarten der Heeresgruppe “Nord”); BA MA, RH-18-996, 125, 217. Inf. Div.Ic. 14.7.41. Bericht über die Kämpfe um Märjamaa.

üksikbrigaad ja 8. piirivalvesalk, lisaks veel Läänemaa, Saaremaa, Pärnu, Tallinna ja Harjumaa hävituspataljonid.⁸⁵ Sellest ajast peale kujunes hävituspataljonide rakendamine “augu täiteks” tavapäraseks ka Kesk-Eestis ja Tartumaal. Need olid küll esialgu teisejärgulised lokaalsed lahingud nõrkade Saksa eelvägedega (Are, Audru, Pärnu-Jaagupi, Tabria, Uduvere, Põltsamaa, Rutikvere jm), kuid näitab siiski rinde lagunemise ulatust, kui juba selliseid ebahütlase relvastuse, välimuse ja isikkoosseisuga ning sisuliselt väljaõppeta üksusi Saksa regulaarüksuste vastu saadeti. Asjaolu, et hävituspataljone kasutati mittesihtotstarbeliselt, käsutatuna nende poolt, kes poleks tohtinud hävituspataljonidele üldse käske jagada, ei jäänud märkamata ka hävituspataljonide operatiivgruupile.⁸⁶

7. augustil jõudsid Wehrmachi 26. armeekorpuse üksused Kunda juures Soome laheni, millega Punaarmee 8. armee lõigati kaheks. 291. jalaväediviis tungis edasi Narva suunas, vallutas 17. augustil Narva ning jõudis 20. augustil Luuga jõeni. Kesk-Eestis algas Saksa 26. armeekorpuse väeosade pealetung 22. juulil. 61. ja 254. jalaväediviis liikusid kiiresti üle Jõgeva itta ja lõunasse. 24. juuli õhtul jõudis korpuse eelsalk Kasepää juures Mustveest lõunas Peipsi rannale ning 11. laskurkorpuse 48. ja 125. laskurdiviis jäid Emajõe ja Mustvee vahel kotti. 31. juuliks likvideerisid 93. jalaväediviisi üksused piiramisrõngasse jäänud väeosad. Sadu hävituspataljonlasi langes vangi.⁸⁷

Narvas moodustati augusti keskel sinna taandunud 5. ja 6. hävituspataljoni ja miilitsatöötajate baasil Narva töölispolk, kuhu saadeti ka mitme teise Narva taganenud pataljoni jäänused. Pärast Narva vallutamist sõdis polk Luuga operatiivgrupi ja 11. laskurdiviisi alluvuses Leningradi oblastis.⁸⁸

Tallinna poole jäid kotti tuhanded punaarmeelased, lisaks suur osa Balti laevastikust. 17. augustil määras Kõrgema Ülemjuhatause Peakorter Tallinna kaitse juhiks Balti sõjalaevastiku ülemjuhataja viitseadmiral Vladimir Tributsi ja tema asetäitjaks maaväe alal 10. laskurkorpuse komandöri kindralmajor Ivan Nikolajevi. Tallinna kaitsjaid oli umbes 27 000. Nende hulgas ka 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviisi jäänused, 16. laskurdiviisi

⁸⁵ RA, ERAF.32.12.133, l. 1–12: Peet Sillaots. *Hävituspataljoni võitlusradadel. Meenutused koos skeemide ja fotodega (lahingud Märjamaal, Ares, Audrus, Pärnu-Jaagupis, Tabrias, Uduveres, Valgus, Kiviloos)*, 1966.

⁸⁶ Tamm, *Need teod süüdistavad*, 1. kd, 35–36.

⁸⁷ BA MA, RH 24-26/276, 15–20, Das XXVI. Armeekorps im Feldzug durch die Baltländer vom 22.6.–20.8.1941. Kurzer zusammenfassender Bericht vom Kriegstagebuch; BA MA, RH 22/271, Abwehr-Einsatz-Gruppe beim AOK 16 an die Abwehr-Einsatz-Gruppe Nord. Meldung. Den 30. Juli 1941. Tgb. Nt. 30/41 geh. Abschrift, H. Qu., den 6.8.1941.

⁸⁸ “8. armee staabi operatiivteade 20. augustist 1941”, *Dokumente ja materjale*, 121–122.

kaks polku, 10. laskurdiviisi kolm polku. Laevadelt maha võetud mereväelastest moodustati omaette ajutisi üksusi, samuti merejalaväelaste polk, lisaks hulgaliselt eesti ja läti hävituspataljonlasi. 18. augustil 1941 formeeriti Tallinnas, Harju- ja Läänemaal asuvatest hävituspataljonidest 1. Eesti kütipolk, mis saadeti Tallinna lähedal Kiviloo all lahingusse, kus see sai rängalt lüüa ja taganes Tallinna. Osa kütipolgu võitlejatest evakueeriti Leningradi, kuid paljud jäid maha, sattusid sakslaste kätte vangi või hajusid kodukohtadesse laiali.⁸⁹

Kui palju hävituspataljonlasi NSV Liidu tagalasse jõudis, pole teada, sest osa neist arvestati teistes evakueeritute kategooriates. Ajaloolase Urmas Usai arvutuste kohaselt evakueeriti umbes 6000 hävituspataljonlasest kuni 1000, ülejäänud taandusid lahingute käigus, langesid, jäid teadmata kadunuks või jäid Eestisse. Kokku võis hävituspataljonide liikmeid tagalasse jõuda kuni 2000. Enamikku neist tööpataljonidesse ei saadetud, erinevalt mobilisatsiooni sildi all NSV Liitu veetud meestest. Kuni Punaarmee eesti üksuste formeerimiseni 1942. aastal rakendati nad tööle kolhoosides ja mitmesugustes asutustes. Erandiks oli 582. ehituspataljon Leningradi oblastis, kus oli kuni 300 eri põhjustel Leningradi jäänud hävituspataljonide ja töölispolkude meest.⁹⁰

Indrek Paavle andmetel hukati Saksa okupatsiooni ajal umbes 1500 hävituspataljonlast. Need olid nii eestlastest hävituspataljonlased, kelle Wehrmachti regulaar- ja tagalaüksused julgeolekupolitseile üle andsid, kui ka need, kelle Omakaitse ja välispolitsei pärast sõjategevuse lõppu kinni võtsid.

Kokkuvõtteks

Hävituspataljonid olid omalaadne peatükk Teise maailmasõja idarinde kontekstis ja seda eelkõige seetõttu, et enne NSV Liidu-Saksamaa sõja puhkemist ei nähtud sõjaplaanides ette hävituspataljonide loomist sellisel kujul. Nõukogude ideoloogia lähtus üldrahvalikkuse ideest ja sellest tulenevalt kajastuvad ka hävituspataljonid propagandas paljus algatusena altpoolt ehk “üldrahvaliku võitlusena fašistlike röövullutajate vastu”. Reaalsus

⁸⁹ Toomas Hiio, “Combat in Estonia in 1941”, *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by Toomas Hiio ... et al* (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 423; RA, ERAF.1.1.190, l. 9–11; EKP KK sekretäri Nikolai Karotamme ettekanne ÜKP KK Poliitbüroo liikmele Andrei Ždanovile 14.09.1940.

⁹⁰ *Eestlased tööpataljonides 1941–1942: mälestusi ja dokumente*. 1. raamat, koostanud Urmas Usai (Tallinn: Olion, 1993), 7; *Eestlased tööpataljonides 1941–1942: mälestusi ja dokumente*. 2. raamat, koostanud Urmas Usai (Tallinn: Olion, 1993), 18–19.

polnud nõukogude ühiskonnas tihti propagandaga kooskõlas, kuid partei poolt seatud üldrahvalik ülesanne oli vaja täita, seda enam, et tegemist oli otsesest rindeseisust tuleneva hädavajadusega.

Isegi sõjalukorras on mobilisatsiooni teostamine ja üksuste formeerimine või sõjaaegsetesse koosseisudesse viimine aeganõudev protsess. Nii võimaldas selline omalaadne improviseeritud maakaitseväge ühelt poolt formeerimise ja varustamise suures osas jätta kohalike võimuorganite kanda; teiselt poolt pidid nimetatud formeeringud olema rõhutatult komplekteeritud “ideoloogiliselt kõige karastunumatest seltsimeestest”, kellelt võis ühtlasi loota üsna tänamatu töö korraldamist ja läbiviimist.

Nagu ütleb juba nimetus “hävituspataljon”, nähti nende üksuste ülesandena algselt peasjalikult hävitamist, purustamist, mahalaskmisi jne. Nimi pole juhuslik, kuid tuleks rõhutada, et hävituspataljonid polnud mingi improviseeritud röövlibande, vaid osa riiklikust poliitikast, mille raamistik pandi paika 29. juuni NSV Liidu RKN ja ÜKP KK määrusega rindelähedaste piirkondade partei- ja nõukogude aparaadi ülesannetest, mis sai aluseks ka Stalini 3. juuli kurikuulsale raadiokõnele. Mõlema sisu oli üldjoontes “põletatud maa taktika” elluviimine ehk eesmärgiks seati hävitada rindepiirkonnas olevad materiaalsed väärtused, mida ei jõuta evakueerida. Teiseks tuli vaenlase spioonide ja diversantide kõrval hävitada ka kohapealne “kontrrevolutsiooniline element”.

Hävituspataljonide tegevus rindelähedastes piirkondades sõltus rindelolukorrast ega kattunud erinevates piirkondades ka ajalisel. Selles artiklis keskenduti Eesti näitele. Siinjuures tuleb silmas pidada, et tegemist oli aasta varem NSV Liidu poolt okupeeritud territooriumiga, mis tähendas ühelt poolt usaldusväärse kaadri ja vabatahtlike nappust, teiselt poolt algas siin kohe peale sõja puhkemist relvastatud vastupanu, millega võitlemine sai kuni juuli teise pooleni Eestis hävituspataljonide põhiülesandeks. Materiaalsete väärtuste hävitamisel osalesid siinsed hävituspataljonid episoodiliselt.

Olgu ka öeldud, et hävituspataljonid olid ainult üks osa rinde tagala- kaitse süsteemist: samal ajal tegutses Eestis veel teisigi NKVD väeosasid, mis olid märgatavalt paremini organiseeritud ja relvastatud ning saanud ka sobiva ettevalmistuse. Lisaks tegutsesid nemad võõral ja vaenulikul territooriumil, st neil polnud mingeid emotsionaalseid takistusi hävituskäskude täitmisel. Arvestatav osa hävitustööst jäi ka Punaarmee ja Balti laevastiku kanda. Kokkuvõttes pole võimalik tagantjärele kindlaks teha, kes millise teo taga seisis.

Kuigi hävituspataljonide puhul rõhutatakse tihti ainult hävitustegevust ja tsiviilelanike vastu suunatud kuritegusid, siis Eesti näitel hakkas alates 1941. aasta juuli teisest poolest hävituspataljonide roll tagalajulgestusel ähmastuma. Sisuliselt muutus kogu Mandri-Eesti sõjategevuse piirkonnaks ning seoses sellega said ka hävituspataljonid uued ülesanded, kus tagala julgestamine muutus teisejärguliseks. Kuna rinne kärises mitmel pool, siis suunati ka hävituspataljonid rindele "augu täiteks". Narva suunas taganevad Lõuna-Eesti hävituspataljonid suuresti lagunesid, muutudes üksikuteks salkadeks, mis liikusid koos põgenike ja evakueerujatega. Teine osa liideti Põhja-Tartumaal Punaarmee ja jäi suures osas koos viimasega piiramisrõngasse. Augustis formeeriti hävituspataljonide jäänustest kaks polku, mida käsitleti juba konkreetselt rindeväeosadena, sest polnud enam tagalat, mida kaitsma oleks pidanud. Kuna hävituspataljonide ettevalmistus ja relvastus polnud mõeldud regulaarvägede vastu võitlemiseks, kanti suuri kaotusi ja vaid harvadel kordadel suudeti oma positsioone pikemalt hoida. Võitlusmoraal oli sarnane Punaarmee omaga, mistõttu hajusid allüksused vähemagi surve korral laiali, et üksus kümneid kilomeetreid eemal uuesti suurte kadudega kokku koguda.

Lõpetuseks võiks öelda, et hävituspataljonid olid kuni juuli keskpaigani küllalt tõhus jõud võitluses metsavendadega, kuid nende kasutamine rindevõitluses polnud mitte ainult tühise kasuteguriga, vaid ka üsna lühinägelik. Selle tulemusena hävines ühtlasi suur osa niigi üsna tagasihoidliku arvukusega usaldusväärsest kaadrist, kas siis langenu või maha jäänuna; viimastest suur osa leidis oma otsa kas omakohtu käigus või sakslaste poolt maha lastuna.

ABSTRACT: *The Destruction Battalions in Estonia in the Summer War of 1941*

A state of war was declared in the western regions of the Soviet Union on 22 June 1941. This did not in any case mean only purely military operations. The safeguarding of security in the rear was considered extremely important. On 25 June 1941, the Union-wide Communist Party (CPSU) Central Committee Politburo adopted the decision 'On the tasks in the rear of front-line forces', which placed all agencies and units of the People's

Commissariat for Internal Affairs and State Security (NKVD and NKGB) under the command of the commanders of rear defence of the front lines. The following was prescribed as the more general tasks of rear defence: maintenance of law and order in the rear and on roads; the capture of deserters and 'disorganisers of the rear'; protection of communications; the organisation of evacuations and the transportation of supplies; the destruction of saboteurs. Since rebellion against Soviet rule also began in parallel with combat action in many regions (primarily in regions that the Soviet Union occupied and annexed in 1939/1940), then combat against the so-called internal enemy became the primary task of rear defence units in the vicinity of the front in many areas. Thirdly, rear defence units were assigned the task of destroying all property of any value that could not be removed from the region of the front in the event of possible retreat. At the same time, all communications of military importance were to be destroyed in the course of retreat.

NKVD internal forces and border guard forces on the one hand, and irregular people's defence units (destruction battalions, workers' regiments, people's defence divisions, etc.) formed locally in the summer of 1941 on the other hand were to bear the brunt of this action. The various irregular people's defence units were on the one hand supposed to be manifestations of 'nationwide struggle' deriving from ideology; on the other hand, the need for an improvised territorial defence force was due to pragmatic needs that made it possible to skip many of the formalities associated with mobilisation, transport, formation and supply. At the same time, the possibilities for utilising these units were also considerably more flexible. The formation and utilisation of the 'people's defence force' varied from region to region. The destruction battalions that were formed in the Estonian SSR are considered illustratively in this article.

As elsewhere in areas in the vicinity of the front, the formation of destruction battalions began in the Estonian SSR at the end of June, 1941. The 'Estonian SSR operative group of destruction battalions' was established for their formation and command at the NKVD Baltic Border Guard District headquarters. At the start of July, this operative group was placed under the command of the assistant responsible for rear area defence of the commander of the 8th Army, which had retreated into Estonia.

The destruction battalions did not have any definite composition of personnel. Although the self-evidence of patriotism was stressed, in reality the battalions were manned in Estonia by way of 'Party mobilisation'. If a person was a member or candidate member of the CPSU or the communist youth

organisation and did not have any other administrative duties, joining the destruction battalions was in essence mandatory. Generally speaking, this obligation also applied to the employees of other Soviet institutions as well.

The operations of destruction battalions in Estonia can conditionally be divided into three periods: 1) combat against the armed resistance movement before the arrival of German forces; 2) the direct employment of destruction battalions in military assignments alongside securing the rear area; 3) the deployment of destruction battalions and regiments formed out of them at the front in combat against regular *Wehrmacht* units.

This periodisation is nevertheless conditional. It is rather difficult to present temporal frames of reference more precisely because the actions and composition of different units varied depending on the situation at the front and they also do not match temporally. While battalions were initially formed in the counties and in the cities of Tallinn and Narva, later on units were disbanded and combined, and new additional units were also formed. In total, over 20 such units operated in Estonia (in addition to several more Latvian destruction units that had retreated into Estonia) in the summer war of 1941. Over 6,000 fighters were entered in the lists of the Estonian SSR militia companies, destruction battalions and workers' regiments. These in turn were divided up according to specific assignments: some went on raids and later fought at the front line as part of the Red Army; others were part of the armed units guarding certain industrial enterprises or Soviet institutions, or provided security for communications of military importance (railroads, bridges, communications lines, and other such sites). Third, there was a large group that was formally connected to destruction battalions because they were tied mainly to other military-administrative duties (the organisation of evacuation, fortification works, mobilisation of horses and motor vehicles, future partisan warfare, and other such duties).

As the name 'destruction battalion' already says, these units were initially supposed to be used mainly in combatting saboteurs, spies and local 'bandits', and in carrying out 'scorched earth tactics'. Yet as we can already see from the previous periodization, the role of destruction battalions in Estonia already became blurred at the start of July, 1941. Since the front was breached in many places, some units that were completely unprepared for it were quickly sent to the front to plug the holes. The Southern Estonian destruction battalions that had retreated in the direction of Narva fell apart, disintegrating into isolated troops that retreated together with civilians who wanted to evacuate. Other units were incorporated into the

Red Army in Northern Tartu County in the latter half of July, and most of them were cut off there in a pocket. In August, two companies were formed in Harju County and Narva out of the remnants of the destruction battalions, and were already utilised directly as front-line units.

In conclusion it can be said that while the destruction battalions that operated in Estonia initially were indeed a rather effective force for a short time in the fight against armed resistance, their utilisation in front-line combat not only had negligible effect, it was also rather short-sighted in terms of Soviet rule because it resulted in the destruction of a large proportion of the cadre that was trustworthy in the eyes of the Soviet regime, and this cadre was already quite modest in numbers to begin with. A large proportion of the fighters of the destruction battalions left behind in the rear met their end in the course of vigilante justice in the summer war of 1941. And secondly, since the Germans did not count the members of the destruction battalions as soldiers, the status of prisoners of war did not extend to them, and many of them who were taken prisoner were shot on the spot or were executed at a later time as 'active communists'.

KEYWORDS: Destruction Battalions, Summer War, World War II, Estonian SSR

PEETER KAASIK is a Researcher at the Estonian War Museum - General Laidoner Museum.*

* Correspondence: Estonian War Museum – General Laidoner Museum. Mõisa tee 1, Viimsi, 74001, Estonia. E-mail: peeter.kaasik@mnemosyne.ee